

**Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának
keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének
bírálatá***

László Gyula opponensi véleménye

Elöljáróban szeretném elmondani, hogy a bírálatot Zsennyén írtam, az alkotó otthonomban és könyvtáram nem állt rendelkezésemre, így az esetleg pótlendő utalásokat szóban mondom majd el.

Fodor István munkája jó munka. Mértéktartó, fegyelmezett és az elődök munkáját kellőképpen használja és becsüli, az irodalmat jól ismeri, s munkájában sok új gondolatot, megfigyelést dolgoz ki, s ezzel az eddigi kutatást előbbre viszi. Munkája minden szempontból megfelel a kandidátusi értekezések követelményeinek. Az általa felölelt kérdések egy részét magam másként értelmezem, ám ez nem akadályozza annak, hogy igazi elismeréssel és örömmel fogadjam ezt a kitűnő munkát. Mint minden jó mű, ez sem csupán önmagában érdekes, hanem azzal is, hogy sok gondolatot indít el, sok kérdést fogalmaz újra. Különösen azért volt rokonszenves számomra, mert az utóbbi időben tapasztaltam, mintha a nyelvészet egykori őstörténeti egyeduralmát, most a régészet igényelné magának, s ezzel túllépi anyagának lehetőségeit és ingatag talajra lép. Fodor István eléggé nem dicsérhető fegyelemmel ragaszkodott az anyagban rejlő lehetőségekhez s ezeket a komplex módszer kitűnő alkalmazásával aknáztta ki.

Munkája világos mind elrendezésben, mind fogalmazásban. Szép, egyszerű magyar nyelven ír, közérthetően fogalmazza meg még elvont tételeit is. Művének tagolása is kristálytisztá: *Bevezetés — Régészeti adatok lakáskultúránk történetéhez — A magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti háttéréről — A honfoglaláskori magyar művészet kialakulásának néhány kérdése s végül — Honfoglaláskori korongjaink származásáról* című fejezetek alkotják munkájának csomópontjait.

---

* László Gyula és Róna-Tas András opponensi véleménye és Fodor István válasza elhangzott Fodor István kandidátusi értekezésének nyilvános vitáján 1982. október 22-én.

Az alábbiakban elsősorban arra törekszem, — mintegy kiegészítésként a szerző tételeinek bemutatásához —, hogy Pais Dezsőtől kölcsönzött kifejezéssel a „más megoldás is elképzelhető” módjairól beszéljek. Ennek lényege, hogy a belénkidegződött tanítás mellett a források más-fajta magyarázatának lehetőségeit is megvizsgáljam. Bírálatom tehát a szerző tételeivel együttolvasva képez szerves egységet. Ekként csendes, termékeny, mert segítő szándékú párbeszél alakulhat ki, amelynek nyertese mindenképpen az őstörténet lesz.

Amint az előzőekből már kiderült, Fodor István az általában elfogadott magyar és szovjet kutatásokra épít, azokat folytatja. Hadd vessek fel ezzel kapcsolatban mindjárt egy gondolatot. Az a honfoglalás kép, amely nagyszerű előzmények után (pl. Pauler, Nagy Géza) Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Moravcsik Gyula, Hóman Bálint, Zichy István, Deér József, Czeglédy Károly, Györffy György és más kitűnő történészek és nyelvészek munkáiból élénk tárul, egyik példászerű magyarázata a reánk maradt adatoknak. De csak az egyik! A források és leletek értelmezésének más lehetőségei is vannak. Fodor István általában megmarad a beidegződött magyarázatok mellett és nem nagyon vet számot más lehetőségekkel (pl. a fehér és fekete magyar—ugorok szerepével, a különböző népevekkel — türk. onogur, magyar, baskir, szavárd —, amelyeket a kialakult magyarság különböző neveiként értelmelték). — Ám meg van a lehetősége annak is, hogy ezek valóban különböző népek, népelemek voltak, s ezek ötvözetéből született meg a magyar nép. Természetesen lehet, hogy valóban egyetlen nép különböző nevei, de elég sok jel mutat arra, hogy az alakuló magyarság különböző származású és nyelvi népelemei voltak. Hogy vajon ezek csak „néprajzi szigetek” voltak-e, vagy más nemzetségek, nyelvek, azt eddig nem nagyon kutatták, sőt a fordítások egy részében e neveket egyszerűen „magyar”-nak fordították, a fentebb említett történeti kép jegyében. Ez összemosta a forrásokat! Sokat várhatunk olyanfajta kutatásoktól, amelyekkel például Éry Kinga a honfoglalók embertani alkatában már is három nagy területi csoportot tudott megkülönböztetni. Mindezek a kérdések meglehetősen kidolgozatlanok, de külön erővel emelkedik ki közülük a 670 körüli onogur betelepülés, amely a honfoglalás 895—96-os időpontját jó kétszáz évvel húzza szét.

Tisztelem Fodor Istvánnak azt a jogát, hogy az elméletek közül melyik mellett dönt. Ám hadd kezdjem a „más megoldás is lehetséges” kérdéseit mindjárt az I. fejezettel, lakásépítkezésünk előzményeivel. Fodor István Tolstov és Csernyecov nyomán, az ősi finnugor szállásterületet az Uraltól keletre képzelel el, és ehhez idézi a nyelvész Hajdú Pétert is, akinek hasonló gondolata támadt ősi településünkről. Nem idézem most en-

nek ellenéül jómagamat, aki a szvidéri műveltség kapcsán más elképzelést dolgoztam ki, de idézem a finnugor és magyar kérdésekben elsőrangú szaktekinélt, Halikov professzort, aki világosan leszögezi, hogy Csernyecovnak az a tétele, miszerint az ősi szállásterület az Uralon túl lett volna, idejét múlta. Most megjelent őstörténet könyvemben — amit a szerző természetesen még nem ismerhetett — a kis területre zsugorított „óshazák” régészeti lehetetlenséget mutatom ki. Nem térve ki a részletekre, ennek a kérdésnek ott van a jelentősége, hogy Fodor István — módszertanilag egyébként helyesen — építőtudásunk előzményeit az általa feltett óshaza ősi műveltségeinek területén keresi. Könyvének ezek a lapjai igen gazdagok adatokban, igen tanulságosak következtetéseiben. Egyetlen kérdés, ami a fentiek értelmében felmerülhet bennünk: valóban ott éltünk-e az időszámításunk előtti évezredekben, mert ha nem, akkor az adatok csak nagy áttételekben kapcsolhatók őstörténetünkhöz! Aggályaim teljesen letűnnek Fodor Istvánnak a házra vonatkozó ősi szavainkkal kapcsolatos magyarázatainál, magam is hasonló gondolatokat vettem fel régebben. Sajnos — s ez részben az én hibám —, hogy Fodor István nem használhatta a felgyőí ásátásaim eredményeit, ahol is boronaház, vertfalú ház, téglaház és körülhatárolt jurtok nyomait sikerült kimutatnom. Erről eddig mindössze egy rövid jelentésem jelent meg a Tiszatájban, s úgy látszik, ez elkerülte a szerző figyelmét. A 75. jegyzetben joggal panaszkodik a keleti ásátások pontatlan jegyzőkönyveiről. Ez a pontatlanság különösen a földbeásott házaknál látszik meg. Elképzelhetetlen például a 3-4 méterre földbe ásott nagy ház, hiszen legkevesebb 1200 m³ földet kellett volna kitermelni. Feltehetően — ezt felgyőí tapasztalatom miatt mondom — ilyenkor nem figyetek meg az ásátók az egykori járószintet, hanem a mai földszinttől mérték a mélységet. Fodor Istvánnak a házépítésről írt kitűnő fejezetét is átjárja a régebbi történeti elképzelések és Csernecov elméletének ötvözete például abban is, hogy Nyugat-Szibériában az i. e. évezred első felében a stepére húzóó, az ugoroktól már elvált magyar nép életmódja megváltozott volna, áttért volna a nomád állattartásra! Persze ez is lehetséges, de bizonyosság erre csak a szófejtések halavány utalásában, illetőleg az idehelyezett óshaza régészeti leleteiben van.

A ház berendezésével kapcsolatban hosszan és nagy lelkiismereteséggel tárgyalja a kőkemencéket. Gondolatmenetében egy fel nem oldott ellentmondást látok. Ugyanis a szó szláv jelentése voltaképpen fürdőkemence, a felforrósodott kövekre öntött víz gőzfürdője — tehát nem sütő-főző alkalmatosság. Ám a nálunk kiásott köves kemencéknél a kövek kötőanyaga agyag, ez pedig a gyakori öntözéssel kiázott volna, kemen-

céink kétségkívül sütő-főzőkemencék. Ez esetben a szótani azonosításnak jelentéstani nehézségei vannak. De utalok itt Bóna István által kiásott dunapentelei avarkori lakóházak anyagkemencéire. Fodor szerint az agyagkemencék ismeretét Árpád magyarjai Keletről hozták volna magukkal, de mivel a honfoglalás előtti késő-avar népesség is ismerte, ezt a lehetőséget is bele kellett volna vonni a tárgyalásba. Természetesen az is meglehet, hogy itt is megvolt s ők újra magukkal hozták. Itt ismét utalnom kellene a 607-es onogurokra s arra, hogy élettani lehetetlenség, hogy száz év alatt kihalt volna a nagytömegű későavar-onogor népesség. Hiszen embertani kutatóik jóval a „kettős honfoglalás” elméletének kidolgozása előtt a magyarság mongolos elemeit a késő-avarságból származtatták, természetesen nem úgy, mintha csoda csak a mongolos elemeket tartotta volna fenn, hanem úgy, hogy az a tömeg, amelyben — aránylag kis százalékkal — a mongolos elemek éltek maga is megérte Árpád magyarjait. Ezt a kérdést még nyelvészeink nem gondolták át teljes mélységben, mongolos jellegű szavaink származásának tárgyalásakor. Ezt a továbbélést sok más mellett kétségtelenné teszik a késő-avar temetők soraiba temetkezett halántékkarikás nép sírjai. Ezek a X. század közepénél előbbre nem keltezhetők! Fodor István munkájának alaposságáról, széles áttekintéséről a gazdag jegyzetek is tanúskodnak — némelyik külön kis értekezés — s ezekben sok-sok általunk és a magyar kutatás által eddig nem ismert mű szerepel, bőséggel gyarapítva honfoglaláskori irodalmunkat.

A II. fejezetben a magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti hátterét vázolja fel és a széleskörűen gyűjtött anyag alapján két részre bontja: a volgaira és a donmentire.

A bolgár—török kapcsolatok kérdése egyike őstörténetünk legizgalmasabb tételeinek. Fodor István habozás nélkül Gombocz kutatásain alapuló klasszikus felfogást vallja, bár ő is megjegyzi, hogy a bolgár—török nyelvjárások emlékét is őrzi magyar nyelvünk. Itt két kérdőjel merül fel a bírálóban: az egyik Sinor Dénes elmélete, amely szerint az úgynevezett bolgár—török szókinccset éppenúgy — ha nem jobban — a mongolból is meg lehet magyarázni. Nyelvészeink ez alól azzal tértek ki, hogy úgy vélték, hogy a kialakuló magyarság néppé válása folyamán nem érintkezett mongol nyelvű népekkel. Azonban már az előbb is céloztam arra, hogy hazánkban — s talán már előbb is — elég jelentős számú mongol népesség olvadt be a magyarságba. Természetesen nem tudjuk, milyen nyelvet beszéltek, de az avarkori leleteknek (az embertanit is beleértve) olyan gazdag kapcsolatai vannak Belső-Ázsiával és a Bajkál-vidékkel, hogy aligha kételkedhetünk jelentős mongolul beszélő népesség-

ben. Tehát az első ellenvetés a bolgár—török elmélettel szemben a Sinor-féle észrevétel lehetne. A másik meggondolni való, hogy eddigi irodalmunkban az onogurt és bolgár—törököt szinte természetes módon török nyelvűnek vették, pedig az onogur törzsszövetség (amolyan államalakulat-féle) többféle népből állt (v. ö. Kovrat fiainak öt népe!), tehát az onogur név nem jelent okvetlenül töröknyelvűséget. Magam például úgy vélem, hogy a hazánkba áramló 670-es onogur nép többsége magyar nyelvű lehetett. A másik ilyen beidegzés — Fodor István is elfogadja —, hogy a *székelyek* (sz. k. l.) egykor török nyelvűek lettek volna. Erre azonban semmiféle adat nincsen. Rásonyi professzor, kiváló turkológusunk legutóbbi könyvében — amelyet a szerző még nem ismerhetett — ugyancsak azt tanítja, hogy a székelyek nyelve mindig is magyar volt. Az Erdélyben talált törökös helynevek az egykori nagy karluk török népnek, a blakoknak emlékét őrzik. Szeretném felhívni a szerző figyelmét arra is, hogy a *tákányok* avarkori voltát Simonyi Dezső észrevette, egy Kis Pipint dicsőítő VIII. század végi énekben.

Fodor István cserépüstjeink alapos ismerője. A verseci különleges formájú üst kapcsán felveti a bolgár—török elemek csatlakozását Árpád magyarjaihoz. Ez a következtetés nagyon is jogos. Legutóbb Belitzky János, Anonymusra és a bocsár-lapujtói leletre, valamint ennek környékén meglévő helynevekre hivatkozva feltette, hogy mordvin törzs is csatlakozott Árpád népéhez. Hiányoltam, hogy a szerző nem foglalkozott Diaconu célzatos „elméletével”, amely szerint a cserépüstök besenyő hagyatéka lenne, s nem lenne köze a magyarsághoz.

A beidegződött történeti magyarázathoz csatlakozik a szerző akkor is, amikor a 811-es és 846-os onogurokban a Fekete-tenger melléki magyarokat lát, holott egyszerűbb magyarázat lenne a Kárpát-medencében bolgár uralom alá került onogurokra gondolnia. Ugyancsak teljes egészében elfogadja Györffy György szellemes kísérletét a „kettős” fejedelemségről”, jöllehet Czeglédy Károly észrevételei, valamint történészeink óvatos magatartása, meg az is, hogy az arab források három főméltóságról beszélnek, őt is tartózkodásra kellett volna késztesse.

A III. fejezetben honfoglaláskori művészetünk kialakulásának kérdéseiben a szerző az előzmények nyomán maga által kialakított elméletet ismerteti és — szerintem helyesen — a *szogd* befolyás mellett dönt. Itt egy megjegyzésem lenne azzal kapcsolatban, hogy a szerző is átveszi régebbi régészeti irodalmunk semmitmondó kifejezését, a „hatást”. Szeretném, ha e kifejezés kézzelfoghatóbbá tenné — mint ahogy néhány esetben teszi is! —, mert önmagában való „hatás” nincsen, de van kereskedelmi áru, betelepült kézművesréteg, a megrendelő kívánsága, hogy pél-

dául „perzsa” jellegű ivócsészét készítsen neki az ötvös” stb., a tartalmatlan „hatás” helyébe egyszeriben emberi, népi, kereskedelmi, ízlés-történeti stb. kapcsolatokat teremt.

Szemmel látható, hogy miközben kiváló művet írt Fodor István, a tekintélyek tisztelete sokhelyen rányomja bélyegét munkájára. Bár ez rokonszenves magatartás, de féltő, hogy egy helyben állóvá, megmerevedté teszi elképzeléseinket, amelyben már csak a részletek kidolgozása várna reánk.

A IV. fejezetben honfoglaláskori korongjaink származásáról valóban érdekfeszítően ír. Ehhez nem nagyon szólnék hozzá, hiszen Pais Dezső „táltos” és „agyafúrt” szavaihoz írt jegyzeteimben igyetkeztem rámutatni arra, hogy a magyar táltos nem sámán, tehát az ősi magyar hitvilágra nem lehet ráhúzni a sámánizmus jelenségeit. Márpedig ez a fejezet éppen erre épül a ló és világfa ábrázolásának magyarázata kapcsán. Nem tartom illőnek saját felfogásom szembeállítását, csak egyetlen kis megjegyzést tennék. A verseci korongon nem ló és életfa szerepel, hanem szárnyas ló, amelynek farka palmettákban végződik. Igaz, hogy az ábrázolás félreérthető, mert a szárny és a fark rajza eléggé egymásba mosódott. Sajnálom, hogy a kitűnő szerző nem hasznosította a Schmidt—Koppers-féle bécsi iskolának a lókultusról szóló alapvető műveit, valamint Róbert Bleichsteinernek a kaukázusi lótiszteletről írt ugyancsak alapvető értékű munkáját. Talán meggondolandó az is, hogy a régiségben a sámán nem lovon, hanem nyíl formájában teszi meg útját a másvilágra. Talán az is tartalmaz használhatót e kérdésben, hogy a keleti szöveteken az „életfa” nemcsak lóval jelenik meg, hanem például oroszlánal (így az esztergomi kápolni faliképein is!) és más állatokkal.

E tallózó észrevételek és a „más megoldás is elképzelhető” gondolatfoszlányok talán kissé feledtették velünk, Fodor István műve elsőrangú kutatói teljesítmény. Pedig ezzel kezdtem és ezzel is végzem. Nekem, az egykor magányosan indulónak öröm olvasnom fiatalabb nemzedékünk munkáit. E nemzedék egyik megbecsült tagja Fodor István is. Mint a Nemzeti Múzeum osztályvezetője is kivívta munkatársaink és pályatársaink megbecsülését. Hozzájárult ehhez példás emberi magatartása is, pedig ez — higgyék el! — nem elhanyagolható érték. Mint a Szovjetunióban végzett fiatal, nagy gyakorlattal és eredménnyel alkalmazza a történeti materializmus módszereit és elsőrangú ismerője területe szovjet szakirodalmának.

Mindezeket tekintetbe véve nyugalommal és örömmel ajánlom és kérem a tudományos fokozat megítélését Fodor István számára.

Két, egymással bizonyos szempontból összefüggő megjegyzést szeretnék előrebocsájtani. Az egyik az, hogy Fodor István tudományos munkássága, megjelent publikációi szakmai-oktatói tevékenysége már régen elérte azt a szigorú, nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő színvonalat, amely egy kandidátustól elvárható, ezért a mai vita voltaképpen formálisnak is lenne mondható, mindenesetre nem pusztán egy dolgozatról üell véleményt mondani, hanem egész munkásságáról. A másik az, hogy tudományos minősítési rendszerünk bizonyos mértékben elmechanizálódott, s kívánatosnak mutatkozik, hogy túllépve az opponensi vélemények leszűkült keretein, az ilyen alkalmakat is felhasználjuk arra, hogy alkotó tudományos vitával gazdagítsuk tudományos közéletünket.

Opponensi véleményemet négy részre kívánom osztani. Először eleget fogok tenni a TMB által megkövetelt formális előírásoknak, ezután össze kívánom foglalni azokat az eredményeket, amelyek a disszertációban számomra lényegesen újnak tűnnek, majd néhány, számomra alapvetőnek tűnő kérdésben vitába kívánok szállni a jelölttel, és végül valamit magam is hozzá szeretnék tenni a vitatott kérdésekhez.

Ami Fodor István témaválasztásának helyességét és fontosságát illeti, egyértelműen pozitív választ kell adnunk. Ha a disszertáció címének verbális megfogalmazását nem is tartom a legszerencsésebbnek, — magam szívesebben beszélnék „keleti háttérről”, „keleti összefüggésekről”, „keleti összetevőkről”, mint „gyökerekről” — nem vitás, hogy a Kárpát-medencébe érkező, majd itt államot alapító magyarság társadalmi, gazdasági és kulturális sajátosságai, továbbá középkori magyar történelem alakulása szempontjából alapvetően fontos annak kutatása, hogy konkrétan milyen „keleti” komponensekkel kell számolnunk. Ebben a vonatkozásban külön kiemelem, hogy e „keleti” összetevőket eddig általában csak honfoglaláskor előttinek gondolták, míg Fodor szisztematikusan felveti és néhány konkrét példán bemutatja, hogy ez a komponens nem szűnt meg a honfoglalással és részben a magyarsághoz csatlakozott népek révén, részben későbbi beköltözések miatt még az Árpád-kor elején is hatott. Sőt, jogosan felveti, hogy a „csatlakozás” többféle is lehetett, s nem zárja ki a Kárpát-medencében talált esetleges török elemek kérdését sem. Ezzel lényegesen előreléptünk egy folyamat bemutatásában. Ezzel — módszertanilag teljesen egyetértve — a magam részéről csak annyit tennék hozzá (ez implicite bennefoglaltatik Fodor

munkáiban), hogy a mongolok XIII. századi megjelenésével teljesen új helyzet állt elő. Itt tehát, ha nem is éles formában (kunok beköltözése), de cezúrát kell vonnunk.

Fodor István dolgozata nagy számban tartalmaz értékes új részeredményeket, s ezeken túl olyan új összefüggésekre is rámutat, amelyek a téma kutatásában, nemzetközi mércével mérve, lényegesnek mondhatók.

Ami Fodor kutatási módszereit illeti, kiemelném, hogy a magyar régészet legjobb hagyományaihoz kapcsolódva alkotó módon alkalmazza a komplexitást, felhasználja a régészeti adatokon túl a néprajz, az antropológia és nyelvtudomány, sőt a művészettörténet és az írott források kutatásának eredményeit is. Míg a nyelvtudományban ismeretes „Wörter und Sachen”, a szavak és művelődéstörténeti háttérük összekapcsolása ilyen természetű kutatásoknál elengedhetetlen, Fodor esetében inkább „Sachen und Wörter” módszerről beszélhetünk. A tárgyi anyagban jártos régész a szakma szabályainak felhasználásával elemzi az anyagi kultúrát, de itt nem áll meg, hanem felhasználja az interpretációhoz a „szavak tudományát”, s a két eredmény sor szembesítésével kíván új következtetésekhez jutni.

Külön ki kell emelni a vonatkozó irodalom használatát. Fodor főlegnyesen ismeri nemcsak a legfontosabb szovjet irodalmat, hanem a sokszor nehéz vagy alig hozzáférhető, de igen gazdag, s a tárgy szempontjából döntő fontosságú, a szovjet köztársaságokban megjelent publikációkat. Ez olyan mértékű tájékozottságot biztosít a szerzőnek, amely egyedülálló a maga nemében.

Ami a disszertáció új eredményeit illeti, ezek sokszor nehezen választhatók el Fodor korábbi munkáitól, azokkal együtt értelmezhetők. Általánosságban kiemelném, hogy Fodornak kitűnő érzéke van a lényeges problémák megragadásához, s nem egy helyütt bátran vállalkozik régebbi véleményeinek indokolt revíziójára is, ami a tudomány haladásának elengedhetetlen feltétele, s a tudós személyiség fontos vonása.

A dolgozat három részből áll, a harmadik két önálló alfejezetre osztható. Az első rész a magyar lakáskultúra eurázsiai háttéréből emel ki néhány lényeges kérdést. Végleg leszámol azzal a nézettel, hogy a magyarság pusztán a nomád sátor hagyományát hozta a Kárpát-medencébe. Miközben a sátor történetéhez lényeges új adatokat nyújt, megállapítja, hogy a honfoglaló magyarság magával hozta a zárt tüzelős veremlakás építési hagyományait is, s ezek szerves előzményét képezték az itt kialakuló magyar házkultúrának.

A második rész megkísérli, hogy honfoglaláskor előtti török jövevényszavaink kronológiai rétegei mögé tárgytörténeti háttérre rekonstru-

áljon, foglalkozik a tárgyak átvételének régészeti, történeti, földrajzi körülményeivel, s régészeti oldaláról igyekszik adalékokat szolgáltatni ahhoz az egyébként is terjedő nézethez, hogy a csatlakozott népek, az itt talált török csoportok, és a kora árpádkori népi és kereskedelmi kapcsolatok, ha nem is egyenlő mértékben, de gazdagították a magyarság kultúrájának török komponensét. Arra is kísérletet tesz, hogy a különféle lehetséges török hatások között etnikai-nyelvi különbséget tegyen. Az így kapott kép koncepciójában, megközelítésében új és helyes, akkor is, ha részleteiben — és ez természetes — maradt még vitatható.

A honfoglaló magyarság művészetének keleti kapcsolatait vizsgáló harmadik rész két alfejezetre oszlik. Az első a magyar ötvösművészetre közismerten nagy hatást gyakorolt, „poszt-szasszanida” művészet egy lehetséges útjára mutat rá, kiemelve a szogd művészet közvetítő szerepének jelentőségét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyarság a kapott hatásokat nem egyszerűen másolta, hanem elemeiből önálló, sajátos és etnikumára jellemző egészet hozott létre. Összefoglalja azokat az ismereteket, amelyek néhány a Kárpát-medencétől keletre talált tárgy magyar voltának meghatározásához szükségesek. A második alfejezet a varkocsdíszítő korongok ábrázolásával távolba nyúló hitvilágbeli kapcsolatait, az ábrázolások mögött meghúzódó világkép problémáit etlemzi. Az itt kapott eredmények között is nem kevés újat találhatunk.

A fentiek alapján nemcsak arra kell egyértelmű igennel válaszolnom, hogy az értekezés megfelel az TMB által előírt követelményeknek, hanem arra is, hogy az a legszigorúbb mércét tekintve is alkalmas arra, hogy Fodor István a kandidátusi címet elnyerje.

Ezzel át is térnék azokra a kérdésekre, amelyekben vitatkozom a szerzővel. Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy itt tudományos nézetek vitájáról s nem a dolgozat tudományos értékének vitájáról van szó.

Fodor István őstörténeti koncepcióját két lényeges ponton nem tartom meggyőzőnek. Fodor István lényegében Csernyecov és iskolájának koncepciójából kiindulva, de ehhez új adatokat is hozzátéve az ugor őshaza helyét az Uráltól keletre helyezi. Az elmélethez tudvalevőleg az obi-ugor régészeti anyag elemzése vezet egyfelől, másfelől az urali neolitikum kutatásának legújabb eredményei. A magyarság vándorlásának következő állomását a Volga—Káma Ural nyugati oldala által határolt területekre teszi, s itt véli megtalálni a vándorlás további kiindulópontját. Itt ugyanakkor egy több mint ezeréves űr van, amelyet eddig régészeti anyaggal sehogyansem sikerült kitölteni. A legkorábbi olyan adatok, amelyek Fodor szerint a magyarsággal valamelyest összekapcsolhatók, e vidék VII—

VIII. századi temetői. Fodor maga is világosan és becsületesen megmondja, hogy semmilyen olyan adattal nem rendelkezünk, amelynek alapján a magyarság átköltözése az ugor közösségből való kiválás után datálható lenne. Idézem: (86. l.) „A kérdés első fontos és tisztázatlan pontja, hogy mikor költözött át a magyarság nyugat-szibériai őshazájából a Volga és Urál közötti területre (Magna Hungáriába). Bizonyító történeti és régészeti adatok híján nézetem szerint több lehetőség is felmerülhet csaknem egyenlő eséllyel. Gyanúba vehetünk minden nagyobb népvándorlást, amely a nyugat-szibériai steppe északi pereméről jelentős népcsoportokat vetett a mai Baskiria területére az ősmagyarok kialakulását követően, tehát nagyjából az i. e. 500 után”. Fodor a különböző nézetek mérlegelése után az i. sz. 500 körüli időkre gondol, de hozzáteszi: „Úgy vélem, hogy e kérdésben még korántsem mondhatjuk ki a döntő szót. A régészeti bizonyítékok egyelőre még nem perdöntőek, hiszen a kusnarenkovói emléksanyag hagyatékának való meghatározása (ti. Halikova szerint magyar-nak) fölötteb kétséges.” A nem régészeti érvek közül Fodor Czeglédý véleményét idézi, aki 1976-ban írt cikkében az i. sz. 500 körüli időre gondol. Csakhogy Czeglédý ebben két tekintélyre támaszkodik. Az egyik éppen Fodor, a másik Németh Gyula, aki a baskirai törzsnevekről írott kései cikkeiben revideálta korábbi nézeteit, és a magyarság és bolgár-törökség érintkezésének kezdeteit erre a területre és az i. sz. 500-as évekre teszi. Viszont éppen Fodor mutatott rá joggal — a disszertáció 87. oldalán — hogy a volgai bolgárok délről való felköltözésének idejét lényegesen későbbre kell tennünk. Idézem Fodort: „Ezért nem igazolható Németh Gyula újabb őstörténeti elméletének az a pontja, amely szerint a volgai bolgárok nyelvi és műveltségi hatása a Magna Hungáriában élő magyarsága már az i. sz. V. században kezdődhetett”. Ez utóbbiban teljes mértékben egyetérték Foddorral, viszont ezzel az i. sz. 500-as beköltözés egyetlen érve elesik. Ezután meglepőnek hat Fodor kijelentése: „Jelenleg az látszik csupán bizonyosnak, hogy a magyarság a VI. században zömmel már az Uráltól nyugatra élt, nagyjából Baskiria területén”.

Fodor további érvelése két mozzanatra épül, a volgai bolgár régészeti anyag és a magyar honfoglaláskori műveltség párhuzamaira és a halotti szemfedők kérdésére.

Ami a volgai bolgár és a magyar honfoglaláskori anyagi kultúra párhuzamait illeti, ennek kiterjedt és hullámzó megítéléséből én — nem lévén régész — csak egyetlen kérdést emelnék ki, a kronológiát. Mint ismeretes, a legrégebbre datált és nagyszámú sírból álló volgai bolgár temető a *Bolsie Tarhani*.

A korábbi nézetet a volgai bolgárok északra vándorlása kérdésében Kunik, és nyomában Wichmann képviselte. Kunik abból indult ki, hogy a VI. század közepén író Jordanes az Ermanrich gót király által alávetett Volga vidéki népek listájában nem említi a bolgárokat, amiből arra következtetett, hogy a volgai bolgárok beköltözése a VI. századnál korábban nem történhetett. Lényegében erre alapult Németh nézete is. Később a volgai bolgárok felköltözését a kubáni bolgár birodalomnak a VII. században történő felbomlásával a kazárok által való elfoglalásával hozták kapcsolatba (Innét az irodalomban makacsul ismétlődő VI—VII. századi időpont. Az a hatalmas régészeti feltáró munka, amelyet különösen az 50-es évek óta a volgai bolgár területen végeztek, olyan mennyiségű anyagot hozott napvilágra, amelynek alapján — s ezt Fodor helyesen emeli ki — revidiálnunk kell ezt a hipotézisre épített gyenge kronológiát. Ebből a szempontból döntő a Bolsie Tarhani temető datálása. Gening és Halikov a temető datálását elsősorban az itt talált pénzleletek segítségével végezték el 1964-es publikációjukban. A feltárt dirhemek közül a datálás szempontjából a legfontosabb az a töredék, amelyet Sz. A. Janina 775 és 809 közötti időre datált. Ez numizmatikai szempontból annyit jelent, hogy a dirhem a korai abbaszida kalifátus idejéből való és ideje Al Mahdi kalifátusának kezdete (775) és Harun al Rasid halála (809) közé tehető. Az ebben az időben kibocsájtott dirhemek eléggé egyöntetűek ahhoz, hogy típusukat meg lehessen határozni, a pontos kibocsájtási idő (és hely) viszont a töredék hiányzó részén volt. Mivel a kérdéses dirhem eléggé használt, arra kell következtetnünk, hogy aligha kerülhetett a 800-as évek előtt a földbe. A pénzt a 24-es sírból jelzik a szerzők, amely a temetőterképekből kitűnőleg a temető közepén helyezkedik el (a teljes temető még nincs feltárva).

A Bolsie Tarhani temető datálása szempontjából a másik fontos pénzlelet az a hvárezmi típusnak meghatározott darab, amely a 252-es sírből került elő. Gening és Halikov szerint mivel a lovas alak alatt már Mohammed neve áll, a dirhem az arab hódítás idejéből való, és a VIII. századra datálható. Ezzel a pénzzel azóta részletesebben foglalkozott V. I. Vajnberg (Monety drevnego Horezma, Moszkva 1977., p. 62. és No. 1167., p. 161). Ez az érme a Vajnberg-féle tipológiában a G VI-os sorozathoz tartozik. Ennek első altípusába olyan érmék tartoznak, amelyek egyik oldalán hvárezmi, a másikon szogd írásos felirat van. A második altípusban az érme szerkezete megmarad, a szogd írásos rész helyett megjelenik az arab írásos szöveg, a hvárezmi írásos felirat egy része még őrződik. A harmadik altípus az arab írásos. Ezekon két fontos és jól datálható történeti személy neve olvasható Al Fadl b. Yahya al-Barmaki (787—795) és

Ja' far b. Muhammad (787—789). A Bolsie Tarhani temetőben talált hvárezmi pénz a második alsorozat eddig ismert egyetlen darabja, és dátuma a hvárezmi uralkodó iszlámra való áttérésének első évei. Ez 762 után következett be, s így a kérdéses dirhem dátuma 762 és a következő alsorozat időpontja, vagyis 787—789 közé tehető. Ez az előző sírtól eléggé távoli sírban talált pénz, tehát lényegében ugyanarra az időre datálható, mint a fentebb idézett abbaszida dirhem és földbe kerülése szintén 800 körüli időre tehető legkorábban.

Ebből következik, hogy a lassan északra vonuló *bolgár-törökség a VIII. század végén éri el a Bolsie Tarhani temetővel jelzett vonalat*. Továbbvonulásuk is lassú. A Káma vonalát csak a 900-as évek elején érik el. A tankajevkai temetőben talált két legkésőbbi dirhemet Janina 846-ra, illetve 892—902 közé datálta. Mármost, Fodor is egyetért abban, hogy a Bolsie Tarhani és a tankajevkai temető között mintegy 100 év különbség van. A Volga—kámái bolgár—török birodalom kialakulásának ezt az új és a magyar őstörténet szempontjából alapvető kronológiáját a bolgár—török régészeti emlékek hatalmas új korpusza egyértelműen alátámasztja (vö. R. G. Fehrudinov, *Arheologiceskie pamjatniki Volzsko-Kamskoj Bulgarii i. ee. territorija*, Kazan 1975).

Mármost szintén régészeti tény, és Fodor ezt is világosan megfogalmazza, hogy „... igen figyelemre méltó, hogy a magyar »értsd honf. kori« temetőkkel való hasonlatosság nem a legkorábbi (Bolsie Tarhani típusú), hanem a mintegy száz évvel későbbben nyíló (tankajevkai típusú) temetőkben a legszámottevőbb”. Mindebből az én számomra az következik, hogy a volgai bolgárok régészetileg kimutatható együttélése magyar csoportokkal egy olyan időben történt, amikor a magyarság zöme már régen Levédiában volt, 863 körül már a frank határvidéken találjuk kalandozó csoportjainkat.

Mindebből azonban az is következik, hogy a volgai bolgárság Bolsie Tarhani korszakában, vagyis a VIII. század végétől a IX. század elejéig nem tudunk számottevő régészeti párhuzamot kimutatni a magyarság Kárpát-medencébe később beköltözött csoportjaival, mindez pedig alapjaiban kérdőjelezi meg Fodornak a bolgár—török—magyar együttélés kezdeteiről szóló koncepcióját, s közvetve az egész magyarság vándorlásával kapcsolatos nézeteit.

Ismét érdeme, hogy Fodor látja és nem hallgatja el a nehézségeket. Úgy képzelem, hogy noha a bolgár—török—magyar kapcsolatok csak 750 után kezdődtek, ezek a kapcsolatok ezután igen intenzívek voltak, s részben a csatlakozott volgai bolgár csoportok révén is erősödhettek. Ilyenek lehettek például a *székelyek* és *tárkányok*. Ha a székelység volgai bolgár

eredetű lenne — amire nincs semmilyen bizonyítékunk —, akkor is tény, hogy a honfoglalás idejére teljesen elmagyarosodtak, ami legalábbis azt jelenti, hogy szerepük nem volt uralkodó, s nekik tulajdonítani a bolgár—török hatás egy részét, teljesen elképzelhetetlen. A tárkány kérdésről most csak annyit, hogy ha valami csuvasos típusú lehet, akkor ez nem a tárkány, hanem az azonos eredetű tarján.

A felmerülő súlyos kronológiai nehézségeket Fodor a következő koncepcióval kísérli meg áthidalni: „*A lassan észak felé húzódó bolgárok... hosszú ideig élhettek a bizonyára ugyancsak lassan dél—délnyugat irányába vonuló magyarok szomszédságában, különösen déli csoportjaik, akik a mai Kujbisev környékén telepedtek meg*”. (95—96)

Erre ismét nincs semmi régészeti bizonyíték, s történetileg is nehéz elképzelni. Teljességgel lehetetlen két ellenkező irányba vonuló nomád nép között olyan szoros gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatot feltételezni, amely csuvasos típusú török jövevényszavainkban tükröződik. Ma már tarthatatlan az a régi nézet, hogy a magyarság a földművelés és az állattartás elemeit a törökségtől ismerte volna meg. A nyelvészeti elemzés azonban kétségtelenné teszi, hogy egy új típusú gazdasági és társadalmi életformával, új technikával és intézményekkel ismerkedett meg a magyarság a csuvasos típusú nyelvet beszélő törökség révén. Ugyanezt a hatást tükrözi, csak korábban, a mongolság is. Erre a nyolcadik század második felétől a kilencedik század második feléig terjedő szűk időszak nem volt elég, különösen nem, ha arra gondolunk, hogy a kilencedik század közepén a magyarság egy olyan politikai, törzsszövetségi rendszerben élt, amely a kor és a hely fogalmai szerint önálló egység volt, tehát a környező népek gazdasági-társadalmi színvonalán állt.

A szaltovo-majaki kultúrával való kapcsolataink kérdését sokan tárgyalták, s ehhez Fodor lényeges, új elemeket tett hozzá. Jelenlegi ismereteink szerint ez a kultúra a VIII. század közepétől kezdődik, abban az időben tehát, amikor Fodor szerint a magyaroknak északról délre kellett vándorolniuk. Természetesen ebben az esetben az volna logikus, hogy az érintkezések ennek a kultúrának az északi csoportjával történjék. Csak-hogy éppen az az északi sáv mutat alán típusú katakombasíros jelleget. Fodor megkísérli még ezt a nehézséget is áthidalni, és feltételezi, hogy erre az időre az északi, alán csoport már nyelvében eltörökösödött, az alánok közé bolgár-törökök telepedtek be, erre régészeti adatokat is idéz. Az alánok nyelvi eltörökösödését nem lehet kizárni, persze régészeti adatokkal bizonyítani sem. De ismét kronológiai problémák vannak, ugyanis a VIII. század közepén a Kaukázus előteréből idehúzó alánoknak, még a legintenzívebb eltörökösítés esetén is három generációra volt

szükségük, hogy egy olyan kifogástalan csuvasos török nyelvet beszéljenek, amelyet a jövevényszavaink mutatnak. És újra valószínűtlen, hogy a magyarság a doni bolgároktól függő viszonyban lévő, etnikailag idegen és csak nyelvében bolgár—török néptől kapta volna meg azt a gazdasági-kulturális hatást, amelyről szó van. Ha pedig feltennék, hogy ezek az alánok eltörökösödtek, úgy magyarázatot kell adni a magyar nyelv alán jövevényszavaira, amelyeket akkor csak a Kaukázus előterében és csak a VIII. század közepe előtt vehették át.

Fodor felteszi (109), hogy a kabar lázadás 830-ban volt, s a kabarok ekkor csatlakoztak a magyarokhoz. Ez pedig annyit jelent — ha igaz —, hogy a magyarság már ekkor teljesen kialakult nép, egyenrangú a hatalmas kazár birodalommal. Vagyis, ha elfogadjuk Fodor kronológiáját, akkor az ún. bolgár—török hatás 750 és 830 közötti időre szűkül, lényegében nyolcvan év alatt zajlott le, s eközben a magyarság Baskiriából Sarkel vidékére vándorolt. Ez egyszerűen elképzelhetetlen. Az igazság azonban az, hogy a Bolsie Tarhani sírmező a VIII. század végére történő datálása még ezt a szűk nyolcvan évet is lecsökkenti.

Mint láttuk, két történeti folyamatra, az ősmagyarságnak a Volga—Káma—Ural vidékére való költözésére és az onnan való elköltözésre nincs régészeti bizonyíték. Ugyanakkor a tankajevkai korszaktól kezdve a volgai bolgárban, továbbá a Kárpát-medencében megjelenő magyarság kultúrájában vannak régészetileg is kimutatható lényeges párhuzamok.

Ennek magyarázatára több lehetőség is van. Fodor ezek közül kizárja azt, hogy a baskiriai magyarság délről költözött volna fel. Érve elsősorban az, hogy éppen a korai (Bolsie Tarhani) emlékek mutatnak kevesebb magyar párhuzamot. Márpedig — érvel Fodor —, ha a magyar csoportok a **volgai bolgárokkal együtt jöttek volna délről, akkor éppen a korai anyagban kellene nagyobbak lennie az azonosságnak.** Meg kell mondanom, hogy ez az érvelés számomra nem meggyőző. Az ősmagyarság és törökség közötti kapcsolatnak nyilvánvalóan két szakasza volt. Az elsőben két nép közötti jelentős gazdasági-társadalmi különbség lehetett. A törökség hatására azután a magyarság hamarosan elérte a szomszédok színvonalát, s ettől kezdve már nagyjából azonos gazdasági-társadalmi színvonalon voltak. Az első fázisban a törökök adták át tárgyi és szókésvilágukat. A magyaroknak a törökökre gyakorolt hatása szinte jelentéktelen volt. Ezért ebben a korszakban a két kultúra konvergenciája még a kezdetén lehetett, s nagyobb magyar népi elemmel a törökök között nem számolhatunk, vagy ha ilyen volt, az gyorsan asszimilálódhatott. Továbbá semmilyen bizonyítékunk sincs arról, hogy a Bolsie Tarhani vidéken megjelenő volgai bolgárok voltak éppen a magyarság korábbi

szomszédai. Természetesen az ellenkezőjére sem, ugyanis ismét tény, hogy a VIII. századból nem ismerünk olyan területet, ahol kétségtelenül magyar régészeti emlékek kerültek volna elő.

Itt kell kitérnem a szemfedők kérdésére. Dienes István az 1960-as finnugor kongresszuson elhangzott hozzászólásában utalt először arra, hogy a honfoglaláskori magyarság temetőiben olyan halotti szemfedők nyomait lehet megtalálni, amelyek párhuzamairól az obi ugorok néprajzi és régészeti anyagában tudunk. 1963-ban megjelent cikkében kibővítette koncepcióját, és hozzátette: „A fentebb előadottak nem jelentik azt, hogy az effajta arclepelhasználatnak kizárólagosságot tulajdonítanánk az ugor népeknél. Sőt, véleményünk szerint nyilván a déli műveltségből származhatott hozzájuk, hiszen a szkíta- és szarmata-kori steppeken Iránban és a késői alánoknál hosszú időn keresztül divott a szem és szájlemez használata”. Idáig követni tudom Dienest. A következők fogalmazásával már nehezebb egyetértetni: „Az azonban, hogy az ugor nyelvcsalád minden tagjánál egyformán elterjedt az alkalmazása — nem tagadható — arra enged következtetni: közös műveltségi hatásra honosodott meg körünkben, ami csak abban az időben történhetett, amikor még egymás közelében éltek. Később hiába szakadtak el az előmagyarok rokonságaitól, hiába kerültek idegen népek gyűrűjébe, bár az egykori közös műveltségből sok minden elmosódott, a halottas szokások e fontos elemét megőrizték s elhozták végleges hazájukba” (Arch. Ért. 1963. 110.). Dienesnek ez a kitűnő, és a magyar őstrőtenet szempontjából lényeges megfigyelése obi-ugor oldalon egyelőre egy i. sz. VIII. századi Ob melletti lelőhely (Barszov Gorodok), valamint viszonylag recens régészeti és néprajzi anyagra van építve. Ha a halotti szemfedő az obi-ugoroknál valóban csak a VIII. században jelenik meg, úgy természetesen súlyos kronológiai nehézségekkel állunk szemben, hiszen ekkor már több mint ezer éve elváltak a magyarok és az obi ugorok ősei.

Fodor 1972-ben megjelent cikkében (PADIU, 168—175) ezt a kronológiai nehézséget úgy kívánja megoldani, hogy felteszi, a magyarság baskiriai őshazájában alakította ki a halotti szemfedők szokását. 1973-ban írott cikkében (Fol. Arch. 170) arra utal, hogy az Ural—Káma és az Ob vidékén nagyjából egyszerre jelennek meg halotti szemfedők, mégpedig a VIII. században, s ekkor már természetesen szó sem lehetett semmilyen ugor közösségről. Döntő érvként használja fel az Ural—Káma vidék szemfedőinek kérdését két történeti felfedezés bizonyítására: 1. a magyarság korábban tartózkodott ezen a területen, mint ahogy a volgai bolgárok ideértek. 2. a magyarság erről a területről indult arra a vándorútra, amely Levédián és Etelközön keresztül a Kárpát-medencébe veze-

tett. A disszertáció 88. oldalán ezt írja: „Ebből a szempontból igen fontos annak vizsgálata, hogy mikorra tehető a magyarság elvándorlása Magna Hungáriából. Régészeti kiindulópontul a honfoglaló magyarság egy halotti szokásának egyik ősi eleme szolgálhat, az ezüstszeles, vagy aranylemezből készült halotti szemfedők használata, amely az Urál vidékén terjedt el körükben. Márpedig az ezüst és arany szemfedők mai ismereteinek alapján a Káma vidék későlomovátói (VI—VII. sz.) temetőikben jelentek meg először. (Kazakov, 1968, 231—234.) Szélesebb körű elterjedésük a VIII. századra tehető, ekkor jelennek meg a baskirföldi (talán a Keleten maradt magyarság egy csoportjának tulajdonítható) szterlitamaki temetőben is...). Ebből arra következtettem nemrég, hogy a magyarság talán 760-ig Magna Hungáriában maradt, de 700 előtt semmiképpen nem hagyhatta el ezt a területet.”

A Volga—Káma vidék halotti szemfedőinek két fő típusa ismeretes, a teljes arcot befedő maszk, amely ezüsből, aranyozott ezüsből, ritkán aranyból készült, és a két szemet és a száját befedő, a szem és száj számára nyílást hagyó fém tárgyak, főleg szintén ezüsből. A honfoglalás-kori magyar temetőkre nagy számban a vászonra vagy esetleg bőrre varrott fémdarabokkal jelzett szem és száj a jellemző, kivételképpen ismeretes olyan szem és száj fémfedő nyílással, mint a rakamazai, amelynek teljesen evidens párhuzama a volgai—kámai anyagban található. 1972-es cikkében Fodor világosan látja a morfológiai különbségeket, s a nehézségeket azzal kísérli meg áthidalni, hogy a két eltérő forma (tehát a Káma vidéki és az obi—ugor—magyar) mögött azonos halotti képzet áll, (PADIU, 174). Magam a két halotti szokás között két különböző szemléletet látok, a halott arcát borító szem- és arclepel a halottat takarja, az élőket védi a halott arcától, a halott arcát „zárja”, míg a halotti maszk és a szem- és szájfedők, mindig szem- és szájnnyílással, a halott arcának megörökítését célozzák, amit nagyon szépen igazol pl. a rozsgyesztvenszkojei, az arc vonásait is utánzó darab, de számos más példa is. E maszkok kimutathatóan vászonra, vagy anyagra voltak varrva, ez a bélésvolt, a halott arcát védte attól, hogy a fém megsértse. Mindennek ellenére érdemes kissé részletesebben foglalkozni a Volga—Káma vidék halotti maszkjaival és szemfedőivel. Ugyanis ennek eredete és kronológiája sem teljesen tisztázott. Mint Fodortól fentebb idézett részből kitűnik, ezek a későlomovátói kultúrában jelennek meg a Káma felső vidékén. A későlomovátói kultúra datálásával a szovjet kutatók közül Gening, Bader, Oborin és Goldina foglalkoztak. Nagyjából egyetértés alakult ki abban, hogy ez a VI. századtól a VIII. századig tart, bár Gening egy 1964-ben írott cikkében (Demenkovskij mogil'nik, VAU III., Sverdlovsk)

egyres tetrületeken lehetségesnek tartotta, a IX. század első feléig elnyúló datálást. Északi részén alakult ki a IX. század második felében a rodanovói kultúra, amely már biztosan köthető a permiekhez. Goldina (VAU IX, 88—95) a későlomovátói kultúra kronológiájáról szóló igen alapos cikkében három korszakot különböztet meg. Az első a VI. század második és a VII. század első felét, a második korszak a VII. század második és a VIII. század elsőfelét, a harmadik korszak a VIII. század második felét és a IX. század első felét foglalja magában. Mármost a kérdéses szemfedők mindkét típusa a VIII. században jelenik meg legkorábban, ennél korábbi megbízhatóan datált maszkot vagy szem- és szájfedőt nem találtam. Ez a szemfedőtípus azután megjelenik a tankejevukai anyagban is például a szterlitamaki temetőben. A későlomovátói kultúrát aligha köthetjük a magyarokhoz, feltűnő azonban, hogy éppen itt jelentkezik az a bizonyos „keleti ezüst”, amelynek igen nagy irodalma van. Ezt az ezüstöt minden bizonnyal kultikus célokra használták a helybeliek, s mivel a halotti maszkok — a III. századig — jól ismertek a szarmata—alán környezetben, nem elképzelhetetlen, de persze bizonyítandó, hogy az ezüstmaszkok ugyanonnan kerültek a Káma vidékére — esetleg ugyanazokkal — akik az ezüstöt hozták. A későlomovátói kultúra harmadik szakasza egyébként erős alán párhuzamot mutat Goldina szerint (i. m. 92.). Ha nyitva is hagyjuk a Káma—Volga vidék halotti szemfedőinek eredetkérdését, a következő tények nehezen hagyhatók figyelmen kívül: 1. A maszkok megjelenése nem korábbi, mint a VIII. század, ősi ugor jelenség tehát kronológiai okokból nem lehet. 2. Megjelenése a Felső-Káma vidéken a későlomovátói kultúrában nem köthető össze a magyarokkal. 3. A maszkok és a szem- és szájfedők alakja és funkciója eltérő az obi—ugor és magyar szemfedőktől, bár a szem- és szájfedők egy példánya elkerült a Kárpát-medencébe. 4. Megjelenésük a tankajevukai típusú bolgár—török anyagban, együtt ennek erős párhuzamaival magyarázatra szorul, de semmiképpen nem köthető össze a Kárpát-medencébe elvándorolt magyarsággal, kronológiai okokból.

A volgai bolgár régészeti anyag a mongol korszakig az eddigi kutatások alapján három kronológiailag elválasztható csoportra osztható:

1. A Bolsie Tarhani korszak. VIII. század második fele—IX. század első fele. Erre a korszakra az ugyanekkor alakuló szaltovo—majaki kultúrával való nagyfokú párhuzamosság jellemző. Viszonylag kis számú azon régészeti jelenségek száma, amely a kárpát-medencei magyarsággal, annak kultúrájával egyezik.

2. A tankajevkai korszak. IX. század második fele—X. század. Növekszik a magyar párhuzamok száma, ugyanakkor más helyi komponensek köztük nem magyar finnugor és valószínűleg alán elemek is megjelennek.
3. A mohamedán kultúra jelentkezése, a volgai bolgár birodalom fénykora X. század—1236.

Mindenesetre figyelemreméltó tény, hogy a VIII. század közepén két régészetileg is megragadható esemény történik, a szaltovo—majaki kultúra kialakulása és a volgai bolgárok felvonulása a Volga mellett északra. Ebben az időben a kazár birodalomban két lényeges esemény történt. Hosszabb és változó sikerű hadjáratok után az arabok 737-ben megsemmisítő vereséget mértek a kazár kagánra, aki a Volga keleti partján északra menekült. Az arabok a nyugati parton követték a menekülő kagánt, elfoglalták a burtászok földjét, majd a kagánt utolérve meghódolásra kényszerítették. Az arab források szerint a kagán áttért a mohamedán hitre. Ez nem sokáig tartott, az arabok Marwan vezetésével visszavonultak, s a kazárok a soraik átszervezéséhez kezdhettek, amibe beletartozott a vezető réteg áttérése a zsidó hitre. Mindenesetre a 30-as, 40-es évek nagy népmozgalmakkal jártak a kazár birodalmon belül, tudunk a kaukázusi alánok meneküléséről, burtászok mohamedán földre történő áttelepítéséről, s a kazár központi hatalom — nyilván átmeneti — gyengüléséről. Ezekkel az eseményekkel függhetett össze a bolgárok fokozatos kiválása a kazár birodalomból, megjelenésük a középső Volga vidékén. Azonban ebben a korszakban nemcsak a szaltovo—majaki kultúra területe, de a volgai bolgárok is kazár uralom alatt maradtak, mindenesetre olyan laza függésben, ahogy Ibn Fadlán 922-ben azt leírja.

A IX. század második felében a kijevi Rusz megerősödése, a besenyők keletről való előrenyomulása és a magyar törzsszövetség kialakulása és nyugatra való vonulása jelentik a főbb eseményeket. Hogy ekkor nő meg meglepő mértékben a „magyar komponens” a középső Volga vidékén, ez a történeti eseményből érthető, s nem szükséges felténnünk, hogy már az V. század óta ottvoltak. Én egyelőre úgy látom, hogy nemcsak hogy nincs régészeti bizonyíték arra, hogy a magyar—bolgár—török együttélés a középső Volga—Káma vidékén zajlott volna le, hanem azt, hogy az egyre szaporodó leletek komplex vizsgálata éppen az ellenkezőjére nyújt egyre több adatot.

A célom a fentiek elmondásával nem volt más, mint hogy folytassuk Fodor Istvánnal azt a vitát, amelyet már hosszabb ideje baráti körben

folytattunk. Én ezeknek a vitáknak nagyon sokat köszönhetek, s meggyőződésem, hogy mindketten — különböző tudományterületekről kiindulva, de ugyanazokat a kérdéseket boncolva — ugyanarra törekszünk: ezen a nagyon nehéz területen egy lépéssel közelebb jutni a magyarság kialakulásának jobb megértéséhez. Egy ilyen vitának akkor van igazán értelme, ha a végén nem valamelyikünknek lesz igaza, hanem együtt találjuk meg az igazságot.

Végül magam is szeretnék egy adattal hozzájárulni a halotti szemfedők kérdéséhez. A csuvas irodalom legnagyobb alakja, K. Ivanov 1908-ban közölt egy népies balladát, amelynek témája és részletei néprajzi gyűjtésből származhattak. A ballada rövid tartalma az, hogy hét testvér háborúba indul, a hét feleség otthon marad. A férjekért aggódó menyeknek anyósuk jósol, méghozzá kanállal, s a legfiatalabb fiú feleségének kanala vérrel lesz teli, ebből tudja meg, hogy férje halott. Elindul a csatatérre, s a szembe jövő sógoroktól érdeklődik, hol találja meg az urát. A bátyák leírják:

*„Látod ott a magas dombot
Magas dombon ház
Ott alszik öcsém
Vasderes lovával,
Lova bőre alatta
Fehér kendő arcán
Zöld buzogány kezében”*

A többi testvér ugyanezt a szöveget mondja, de mindegyik valamit még hozzátesz, ezek a következők: „nyerge a feje alatt”, „Lándzsája a láb végénél” stb. Végül az asszony megtalálja a férjét, jön a siratás, a temetést stb. Itt most szempontunkból az az érdekes, hogy baskiriai csuvasok között a századfordulón részleges lovastemetkezés és arcot borító lepel együtt található. Én nagyobb összehasonlító anyag nélkül most óvakodnék messzemenő következtetések levonásától, s nem akarnék elébevágni egy tanítványom dolgozatának. Csak azt kívánom jelezni, hogy a régészek, nyelvészek, néprajzkutatók közös munkája számára még sok új adat várható.

Megismételve a már előzőleg mondottakat elfogadom Fodor István disszertációját a kandidátusi vita alapjául és javaslom a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy adja meg számára a kandidátusi címet.

Fodor István válasza

Válasz László Gyula és Róna-Tas András bírálatára

Távolról sem az ilyen alkalmakkor kötelező udvariasság mondatja velem, hogy rendkívül nagy örömmel olvastam László Gyula és Róna-Tas András értekezésemről írott alapos bírálatát. Különösen örvendetes számomra, hogy nem csupán az előírásoknak megfelelő opponensi véleményüket fogalmazták meg, hanem azzal is megtiszteltek, hogy az általam boncolgatott és az azokkal összefüggő kérdésekben részletesen kifejtették saját álláspontjukat, s így számomra is lehetővé tették, hogy az ő eredményeik és adataik birtokában tovább finomítsam, vagy éppenséggel korrigáljam az értekezésemben kifejtett gondolataimat. Jóindulattal papírra vetett megjegyzéseikből nemcsak sokat tanultam, hanem azt is pontosan leszűrhettem belőlük, hogy értekezésemnek melyek azok a részei, ahol gondolatmenetemet nem fogalmaztam meg eléggé világosan, ahol az adatokat továbbiakkal kell a jövőben majd gyarapítanom, s ahol következtetésem — mai ismereteink szerint — a megengedhetőnél ingatagabb alapokra épültek.

Külön köszönettel tartozom bírálóimnak, hogy mostani munkám értékelésekor messzemenően figyelembe vették korábbi dolgozataim jórészt útkereső próbálkozásait, s talán néhány maradandónak bizonyult gondolatát. Mert szóbanforgó értekezésem ezek nélkül csonkának tűnhet, hiszen nem tekinthető — már terjedelme miatt sem — a címben megfogalmazott téma kimerítő feldolgozásának. Itteni gondolatmenetem számos ponton csatlakozik korábbi dolgozataimhoz, vagy éppenséggel azok eredményeire, feltevésére épül.

Az őstörténetünkkel foglalkozó szakembereknek aligha szükséges különösképpen bizonygatni, hogy régmúltunk írott források által alig-alig megvilágított terein milyen nehéz még néhány tétova lépéssel is előrehaladni. Nem a megfontolt következtetések hiánya, hanem a rendelkezésünkre álló forrásanyag gyér volta az oka, hogy egy-egy kérdésben gyakran többféle álláspont alakul ki a kutatók körében. A kiindulópontként szolgáló régészeti, történeti, nyelvészeti, embertani, vagy más tudományszakhoz tartozó források ugyanis gyakorta többfajta következtetés vagy felvetés kiérlelését is lehetővé teszik. Ezért fontos, hogy a több tudományágból származó forrásokat és adatokat minél körültekintőbben mérlegeljük, lehetőleg minden érdekelt tudományterület szakembereinek részvételével. Ezért tartom különösen örvendetesnek, hogy bírálóim egy ilyen tudományos eszmecsere kialakulását is kezdeményezték mélyreható,

számos és jelentős új gondolatot tartalmazó véleményükkel. Az alábbi sorokkal magam is ehhez a baráti eszmecseréhez szeretnék szerény mértékben hozzájárulni. Korántsem azt szeretném sugallni, hogy a felmerült kérdésekben mindenütt nekem van igazam, hanem elsősorban azokat a gondolataimat szeretném világossá tenni, amelyek megformálása láthatóan kívánivalókat hagy maga után. Azt hiszem, az álláspontok félre nem érthető, világos megfogalmazása vihet előre minden hasonló vitát, s vezethet nem egyikünk vagy másikunk igazához, hanem közös kutatási területünkön újabb eredmények felmutatásához. Íme, ezeket a gondolatokat fűzöm előbb László Gyula, majd Róna-Tas András nagyon is indokolt és megalapozott megjegyzéseihez, pontról-pontra haladva:¹

I. László Gyula megjegyzéseiről szólva előljáróban utalni szeretnék arra a mindannyiunk által jól ismert hatalmas szolgálatra, amelyet bírálok őstörténetünk jobb megismerése érdekében teljesített évtizedeken át. Úgy vélem, nem túlzás itt a „szolgálat” szót használni, hiszen az ötvenes években igencsak kevés megbecsülést és támogatást élvezve, régészeink közül egyedül végezte elodázhatatlan adósságunk törlesztését: az őstörténetünk szempontjából elsőrangúan fontos régészeti emléanyag gyűjtését és értékelését. Ekkor írt dolgozatai, majd az 1961-ben megjelent monográfiája máig maradandó értékűek, még akkor is, ha megállapításaik egyke-másika fölött eljárt az idő. Máig friss szemléletük és módszerük — úgy vélem — még hosszú évtizedekig irányadó marad, s mindannyiunk számára követendő például szolgál.

I.1. László Gyula értekezésemet — itt-ott talán túlzóan is — magasra értékelő sorai mellett több alkalommal is megjegyzi, hogy őstörténeti elgondolásom szelleme túlságosan tapad a hagyományokhoz, gyakran maradok a „beidegződött magyarázatok” mellett, nem nagyon velek számot más lehetőségekkel, így elsősorban azzal a felvetéssel, hogy a 670 táján hazánkba költözött ún. második avar hullám népeisége magyar

---

1. Kandidátusi értekezésem egyes fejezetei azóta önálló dolgozatok formájában megjelentek, ezért az alábbiakban ezekre, nem pedig a nehezebben hozzáférhető kéziratos disszertációra hivatkozom. Ld.: *Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra — népi társadalom*, XIII. (Bp. 1983) 81-118; *A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről*. In: *Bolgár tanulmányok*, III. Szerk. *Dankó I.* A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 37. (Debrecen 1980) 9-48.; *Étninge Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit*. *Alba Regia* 17 (1979) 65-73.; *Honfoglaláskori korongjaink származásáról*. *FolArch* 31 (1980) 189-219, továbbá: *On the earliest Hungarian — Turkic contacts*. *Studia Turco — Hungarica*, 5 (1981) 145-151.; *On Magyar — Bulgar — Turkish Contacts*. In: *Chuvash Studies*. Ed. A. Róna-Tas. BOH, XXVIII. (Bp. 1982) 45-81.; *Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád Period*. *Acta OrientHung* 33 (1979) 315-325.; *A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1980.

nyelvű lett volna. Megvallom, ezzel a nagy hatású elmélettel valóban nem értek egyet, aminek korábbi írásaimban részletes magyarázatát is adtam.² Úgy vélem, hogy az újabb adatok semmiféle alapot nem szolgáltatottak arra, hogy korábbi idevágó nézetemet megváltoztassam. Továbbra sem igazolható az avarság tömeges, IX. századi jelenléte, főként az alföldi területeken nem, amelyet a honfoglaló magyarok elsősorban megszálltak. Az avarság nagy részének kiirtását és áttelepítését a frank hadjáratok idején magam nem tartom abszurd gondolatnak. Gondoljunk csak arra, hogy a török hódoltság alatt szinte teljesen kipusztult a középkorban nagyszámú szlavóniai és dél-alföldi magyarság,³ s hasonló példát nem egyet találunk más népek történelmében is. Az avar sírokban lelt néhány hajkarika (amennyiben azok nem egy későbbi ugyanoda temetkezett magyar temető sírjaiból származnak) nem perdöntő ebben a kérdésben. Nem tagadom ugyanis, hogy egyes avar csoportok megérték a magyar honfoglalást (főként a Dunántúlon s zömmel már elszlávosodva), de arra jelenleg semmi bizonyítékunk, hogy ez a „túlélés” tömeges lett volna, méghozzá annyira, hogy a honfoglalók hozzájuk képest elenyésző számban lettek volna. Semmivel sem igazolható továbbá az avarok magyar nyelvűsége, s egyáltalában nem tudjuk, milyen típusú nyelven beszéltek. Nem folytatom tovább e gondolatmenetet, hiszen ez újabb értekezés, újabb önálló eszmecsere tárgya lehetne.

I.2. A magyarság származásával kapcsolatban valóban szükséges hangsúlyozni, hogy ez a nép sok szálból szövődött, formálódásában sokféle néptörődék vett részt. Csakhogy ez nem valamiféle magyar specialitás, így volt ez majd minden nép esetében, akik néppé formálódásuk folyamán számos, tőlük idegen etnikumú csoportot olvasztottak magukba. S közben változott kultúrájuk, életmódjuk, sőt biológiai jellegük is. Tuva őslakói például eredetileg europeoid-mongoloidok voltak, ma a mongol faj tipikus példáiként emlegeti őket.⁴ Arra is fény derült, hogy a finn-ugor népcsoportok beolvadása következtében milyen jelentősen módosult a keleti szlávok embertani jellege.⁵ A magyarság is sokfajta néptöre-

2. Szabolcs-Szatmári Szemle 8 (1973): 4. 121—122.; Verecke híres útján... (Bp. 1975) 237—240.; Tiszatáj 32 (1978): 2. 87—88. László Gyula válaszát ld.: A „kettős honfoglalás” (Bp. 1978) 108—112.

3. Vö. Szabó I., A magyarság életrajza. (Bp. 1941) 82—112.

4. Kizlaszov, L. R. Isztorija Tuvi v szrednie veka. (Moszkva 1969) 164., 174., Vö Jarho A. I., Altae-szajanszkie tjurki. Antropologicseskij ocserk. (Abakan 1947) 135.

5. Alekszeev, V. P., Proiszhozdenie narodov Vosztocsnoj Evropi. (Moszkva 1969) 198—205.; Alekszeeva, T. I., Antropologicseskij szosztav vosztocsnoszlavjanszkih narodov i problema ih proiszhozdenija. In: Etnogenez finno-ugorszkij narodov po dannim antropologii. Szerk. I. M. Zolotareva. (Moszkva 1974) 75—76.

déket olvasztott magába, miközben saját csoportjai (például a Keleten maradt volgai magyarok, vagy a perzsa határvidékre költözött szavárd-magyarok) más népekbe olvadtak be. A sokszínű származás felemlégetésekor azonban nézetem szerint nem szabad egy nagyon fontos körülményről megfeledkezünk: arról, hogy közben mégiscsak volt, aki a jövevényeket magába olvasztotta, volt egy állandó magyar népalakulat, etnikum, amely nem tűnt el a steppei néptenger hullámai között. Ennek a népalakulatnak egészen bizonyosan volt népi (etnikai) tudata, amelynek legfontosabb része a származástudat volt, etnikai önelnevezése, és az összetartó népi tudat mellett volt közös nyelve, mai nyelvünk korábbi formája, volt közös kultúrája, hiedelemrendszere stb. A mindenkori jövevényekkel szemben ez a közösség mindig túlsúlyban lehetett, amint a szakirodalomból jól ismert, e közösség fennmaradásában fontos szerepet játszott az endogámia is. Mégis elődeink közül sokan (köztük a kiváló Nagy Géza is)⁶ majdnem hogy érthetetlennek tartották, hogyan maradhatott fenn a magyarság az erős, harcias népek által lakott eurázsiai steppén. A lehetséges okok közül itt kettőt szeretnék megemlíteni. Az egyik alighanem az, hogy gazdasági és katonai tekintetben nem játszhattak túlságosan alárendelt szerepet tartózkodási területükön. A másik ok, amelyre Veres Péter hívta fel a figyelmet, nyelvük rokonalansága lehetett e környezetben. Az iráni és török nyelvű népek tengerében e nyelv erős különbözősége erősen zárt kommunikációs rendszerbe fogta az ősmagyarságot, s ez komoly akadályt gördített egy esetleges nyelvcsere útjába.⁷ Kultúrája, gazdálkodása azonban természetesen a környezet színeit öltötte magára.

A fentiekhez még azt fűzném hozzá, hogy a népek túlnyomó többségének sokszínű származása semmiképp nem jelentheti a néptörténeti kutatások fölöslegességét, vagy parttalanságát. E vizsgálatok középpontjában értelemszerűen mindig az alapnépesség történetének kell állnia. Bármily fontos is például őstörténetünk szempontjából a kabarok eredete, nem tartozik a magyar etnogenezis kutatásának fő kérdései közé, mint ahogyan a szlávok etnogenezisét boncolgató kutatók sem elsősorban a nyugat-szibériai térségek őslakosságát vizsgálják.

I.3. Az őshaza tekintetében nem ismétlem itt meg néhány éve írott dolgozatomat,⁸ csak arra utalnék, hogy a szvidéri őshazaelmélet ma már aligha tartható. A szvidéri kultúra legnyugatibb csoportja csupán az Oka

---

6. Nagy G., Ethn 5 (1894) 79.

7. Veres P. T., Valóság 15 (1972): 5. 8.

8. Fodor I., MTA II. Oszt. Közl. 26 (1977) 279—302.; *Ua.*, FolArch 27 (1976) 149—170.

vidéki balahnai újkőkori műveltségen hagyott nyomott, amelyet a minden bizonnyal a finnugor voloszovoiak az i. e. II. évezred elején elfoglaltak, s lakosságát magukba olvasztották. Így esetleg közvetett módon, szubsztrátumként játszhatott szerepet a szvidéri népesség egyik utódcsoportja a finnugor etnogenezisben.⁹ Magam úgy vélem, hogy V. N. Csernyecov és Hajdú Péter régészeti, illetve nyelvészeti forrásokon alapuló őshazaelmélete kölcsönösen kiegészítik egymást, s nagyon valószínű, hogy i. e. IV. évezredben az uráliak az Urál hegység keleti oldalán éltek, majd későbbben a Káma völgyét is megszállták. Egyelőre az i. e. IV. évezrednél aligha merészkedhetünk régebbi időkbe a finnugor őstörténet kutatásában, legalábbis régészeti módszerekkel nem. Ami az uráliak korábbi időben való déli származását illeti, egyre sokasodnak az adatok, amelyek ebbe az irányba mutatnak (eszköztípusok, kerámia, háztípus stb.), sokoldalúan adatolni ezt a feltevést egyelőre nem lehet.

Megvallom, magam nem ismerem A. H. Halikov azon dolgozatát, amelyben határozottan elveti a Csernyecov-féle elgondolást (amelyet egyébként több neves kutató is magáénak vall), hogy ti. az uráliak legkorábbi szállásai a hegység keleti oldalán (vagy keleti oldalán is) lehettek. Magyarul is megjelent dolgozatából idézek: *„Eszerint minden okunk megvan annak feltevésére, hogy a finnugorság őshazáját a fejlett neolitikum idején azaz i. e. III. évezredben a Volga—Káma vidékén, az Ural mentén és az Ural túlsó oldalán, de tőle nem messze elnyúló területre lokalizáljuk. Az i. e. IV. évezredben (legkorábban ennek első felében) a finnugor egységet megelőzően létezett egy nagy közösség, amely szinté az egész Volga—Káma vidékét, az Urál környékét és Nyugat-Szibériát egészen a Jenyiszzejig elfoglalta . . . Valószínűleg ez volt az uráli nyelv-közösség, amelynek a finnugorok ősein kívül a szamojédek elődei is tagjai voltak.*¹⁰ Az uráli szállásterületet illetően tehát Halikov nem veti el Csernyecov elgondolását, csupán a feltételezett őshaza köré vont tágabb határokat, belevéve abba a Volga—Káma vidékét és Nyugat-Szibéria tágabb térségeit is. E felfogással magam sem tudok egyezni, úgy vélem, hogy ez az állapot már az uráli egység felbomlása után alakulhatott ki, amikor szamojédok Keletre, a Jenyiszzejig, más csoportjuk (talán az őslapokk?) pedig Nyugatra, a Baltikumig húzódtak.¹¹

---

9. Uo. 292, ill. 160.

10. Halikov, A. H., A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet. In: A vízimadarak népe. Szerk. Gulya J. (Bp. 1975) 182—183.

11. Bővebben ld. Fodor I., Verecke . . . 54—61.

Altalában úgy vélem, az „őshaza”, tehát az a szállásterület, ahol az uráliak, finnugorok, vagy akár ugorok ősei még nagyjából egy területen éltek, és nagyjából egy nyelven beszéltek, nem lehetett túlságosan nagy terület (főként az erdős vidékek esetében nem), mert a nehézkes kommunikáció miatt ez esetben a nyelvi egység menthetetlenül megbomlott volna, mint ahogyan ez később minden szétvándorlás esetében be is következett. Ezért nem látom igazolhatónak László Gyula legújabb őstörténeti könyvében kifejtett őshaza-elgondolást sem.¹²

1.4. Lakáskultúránk kialakulásával kapcsolatban szerintem nincs túlságosan nagy jelentősége annak, hogy a finnugor őshaza pontosan ott volt-e, ahol én a legvalószínűbbnek tartom. Nagyjából ugyanis hasonló lakóháztípusokat, s hasonló fejlődési tendenciákat figyelhettünk meg a szomszédos területeken is.

Az ősmagyarország nomadizmusa a bronzkor végén, a vaskor elején alakulhatott ki, s e gazdálkodási váltás fontos szerepet játszott az ugor közösség felbomlásában, az önálló ősmagyar nép (etnikum) kialakulásában is. Erre a következtetésre úgy jutottam, hogy azon a területen, ahol az ősmagyarország néppé formálódott — mai ismereteink szerint — ekkor alakult ki a nomadizmus, amelynek így őseink is részesei lehettek. Sajnos, eddig még nem fejtettem ki bővebben ide vonatkozó felfogásomat s ennek szükségességére László Gyula megjegyzése is újlag felhívta a figyelmemet.

László Gyulához hasonlóan magam is vallom, hogy a félig fölbe ásott háztípus nem az egyedüli volt a honfoglaló magyarságnál, s építettek felszíni lakóépületeket is. S természetesen ismerem a felgyői ásatásokról írott előzetes beszámolóit is (amelyekre itt is, más írásaimban is hivatkoztam),¹³ részletesebben azonban nem ismertethettem a felgyői ásatások tapasztalatait, hiszen eddig dokumentált dolgozat nem készült erről az ásatásról, amelyet remélhetően nem kell sokáig nélkülöznünk.

„Kemence” szavunk eredetével kapcsolatban talán nem sikerült világosan megfogalmaznom mondanivalómat. A kőkekencét jelentő szó orosz változata ma valóban elsősorban fürdőkemencét jelent. Csakhogy ez a fürdőkultúra nemcsak nálunk, de az oroszoknál sem mutatható ki a XVII. század előtt. Ráadásul ez a szó jelöli a füstös ház kőkemencéjét is, s a régészeti adatok fényében aligha kétséges, hogy a VI—XIII. században

12. László Gy., *Őstörténetünk*. (Bp. 1981) 86—103.

13. Vö. Fodor I., *ArchÉrt* 104 (1977) 287.; *Ua.*, *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland*. (Archäologische Beiträge.) *Acta Ant. et Arch.* XX. (Szeged 1977) 82.

egyszerűen a lakóházban lévő kőkemencét jelölte, s ebben a jelentésben került a mi nyelvünkbe is.¹⁴ (Egyébként előkerültek kötőanyag nélküli házbéli kőkemencék is kora Árpád-kori falutelepüléseinken, Visegrádon és Pilismaróton.¹⁵

Való igaz, hogy az avarok házaiban is voltak kőkemencék. Ez teljesen törvényszerű, hiszen a kőkemencés földre mélyített házak általánosan voltak ebben a korban Közép- és Kelet-Európában. Hogy a magyarság először mégsem az avar házakban látott ilyen kemencéket, arra e magyar szó keleti szláv származása a bizonyíték.

I.5. A bolgár—török—magyar kapcsolatokról szólva nem tudom elfogadni Simon Dénes „mongol-elméletét”, amit egy korábbi dolgozatomban részletesen kifejtettem.¹⁶ Úgy vélem, ez nagyjából egybevág nyelvészeink jelenlegi elképzeléseivel is.¹⁷

A *székelyek* eredetéről írott soraim — jól tudom — csak szaporítják az eddigi ingatag feltevések hosszú sorát. Erre mégis vállalkoztam, mert az ismertetett régészeti adatok megengednek egy ilyenfajta feltevést, hogy ti. a székelység eredetileg egy bolgár—török néprész volt, amely talán már bolgár—török kapcsolataink korai szakaszában csatlakozott a magyarsághoz. Hogy a székelység csatlakozott nép volt, azt határvédőként való alkalmazásuk teszi nagyon valószínűvé. Egyébként abban teljesen egyezek László Gyulával, hogy a honfoglalás után már kultúrájukban, s bizonyára nyelvükben sem különböztek jelentősen a magyarság többi csoportjától. Hangsúlyozom, mindezen gondolataimat félve mondom el, mert oly kevés a biztos fogódzópont a székelyek eredetének kérdésében, hogy határozott álláspontra egyelőre aligha helyezkedhetünk.

Nem tudom a magam részéről követni Belitzky János gondolatmenetét, aki szerint a honfoglalók soraiban mordvin és szamojéd népcsoportok is voltak.¹⁸ Bizonyítékai ugyanis merőben ellentmondanak ismert adatainknak.

Petre Diaconu elméletét a cserépüstökről (hogy ti. azokat a mindenütt besenyők készítették) értekezésemkor azért nem bírálom részletesen, mert erre a cserépüstökről írott dolgozataimban már sort kerítettem.¹⁹ Diaconu elméletét egyébként a jugoszláv és a szlovák kutatók kö-

14. *Ua.*, Altungarn... 71—73.

15. Kovalovszki Júlia szíves közlése és a szerző ásatása.

16. *Fodor I.*, Bolgár—török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* (Továbbiakban: MÖT) Szerk. *Bartha A., Czeglédy K., Róna—Tas A.* (Bp. 1977) 79—109.

17. *Vö. Róna—Tas A.*, A magyar—bolgár—török érintkezés jellege. MÖT, 269.

18. *Belitzky J.*, Nógrád megyei Múz. Évk. 4 (1978) 73—114.

19. *ArchÉrt* 102 (1975) 255—256.; *Acta ArchHung* 29 (1977) 332—333.

zül is többen magukévá tették. Dolgozatom megjelenése óta örvendetesen tapasztalom, hogy ezt az álláspontot többé nem hangoztatják.

A kettős fejedelemség kérdésébe itt nem szeretnék belebonyolódni, az viszont kétségtelen Dzsajháni tudósításaiból, hogy a magyarságnál is a kazár mintájú kettős fejedelemség alakult ki. Ez pedig arra utal, hogy valamiféle fejedelmi hatalom már a levédiai magyarságnál is létezett, s ezt Biborbanszületett Konstantín tudósítása is megerősíti. Magam e tudósítások mögött a magyar fejedelmi hatalom, a magyar államszervezet kialakulásának legkorábbi csiráit vélem.

I.6. Itt mondandóm már a honfoglaláskori művészet kialakulásáról írottakhoz kapcsolódik. Úgy tűnik, a VIII—IX. században a Don vidékén és ennek tágabb szomszédságában élő magyarság nem csupán a megtelepedő, fejlettebb földművelő-állattartó életmód elemeivel ismerkedik meg, s honosítja meg azokat, hanem társadalma is erőteljes lépésekkel indul meg az osztálytársadalommá szerveződés útján, s a törzsek felett megjelenik a fejedelmi hatalom. Minden bizonnyal ezek a változások játszották a legfontosabb szerepet az új stílusú magyar művészet megjelenésében. Ennek kialakulása kétségkívül a keleti szállásokra helyezendő, felvirágzása azonban már a Kárpát-medencében volt. Ezért nem találjuk honfoglaláskori ötvösremekeink pontos párjait keleten. A steppén ez idő tájt legmagasabb színvonalú iráni indíttatású művészetből merítenek a legtöbbet a magyar előkelők udvaraiban dolgozó mesterek, de a stílust más formákba öntik. A tálak, korsók helyét a tarsolyok, varkocsok díszei foglalják el. A varkocsdíszek példáján követtem egy-egy emlékcsoport (helyesebben: tárgytypus) kialakulásának menetét. Azt hiszem, sikerült rámutatom, hogy korongjaink származása kaukázusi-szaltovói elemekre megy vissza, mint honfoglaláskori kultúránk oly sok más eleme. Természetesen tudatában vagyok — amit László Gyula joggal hiányol —, hogy e kép még jócskán finomítható és finomítandó. Erre az értekezés megírása óta tettem is kísérletet.²⁰ Nem hasznosíthattam itt a kaukázusi ló-kultuszról írott jelentős irodalmat, az életfa megjelenítésének nem követtem ezernyi változatát, mert fejtegetéseim messze túlnőttek volna az értekezés keretein. A tanácsok azonban további munkálkodásom fontos irányjelzői maradnak.

II. A következőkben Róna-Tas András észrevételeire szeretnék reflektálni, rövidre fogva mondandómat.

---

20. On the Development of the Hungarian Art of the Conquest Period CQuintIFU, VIII. (Turku 1981) 350—356.

Róna-Tas András megjegyzései különösen azért becsesek számomra, mert a régészet mindenkori állandó segítőtársának, a nyelvtudománynak a szemszögéből értékeli gondolatmenetemet. Ő maga a *turkológia*, tágabb értelemben az *altajisztika* eredményeit kamatoztatta már nem egy alkalommal a magyar őstörténet-kutatásban. Útmutatásainak, észrevételeinek eddig is nagy hasznát vettem korábbi dolgozataimban, s jelen értekezésemben is több helyen hasznosíthattam baráti segítségét, elsősorban „sátor” szavunk származásának és művelődéstörténeti jelentőségének boncolgatásakor. Nagy hasznomra volt továbbá kéziratossági értekezésének a mongol—bolgár—török nyelvi kapcsolatokról szóló fejezete. Dolgozatai és szóbeli megjegyzései különösképp azért értékesek számomra, mert őstörténeti vizsgálataiban messzemenően figyelembe veszi a régészet eredményeit is. Bár a kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdések zömében egyetértünk, néhány ponton nem tudjuk egymás érvelését maradéktalanul osztani, s ezekről időről-időre baráti eszmecserét folytatunk. Azt hiszem, ennek oka elsősorban az, hogy a rendelkezésre álló nyelvi és régészeti adatok közül más-más fontosságot tulajdonítunk egyiknek vagy másiknak. Mostani észrevételei is jórészt ezeket a problémákat feszegetik, máshelyütt viszont felvetéseim ingatagnak vélt voltára utalt, kétségtől jogosan, vagy a hiányos adatsorra épülő hipotéziseimet más felvetéssel helyettesíti.

II.1. Teljes mértékben egyetérték Róna-Tas Andrással, hogy az ősmagyarországi vaskori története régészetileg alig adatolható. Ezért dolgozataimban — itt is — hangsúlyozni szoktam, hogy elgondolásom nem több munkahipotézisnél, amelyet viszont feltétlenül szükségesnek vélek a kutatás előrehaladása szempontjából. Feltevéseinket készséggel feladom, ha meggyőzőbb, jobban adatolható elképzeléssel találkozom. Mindez természetesen érvényes a magyarság Magna Hungáriában, nagyjából tehát a mai Baskiriában való megjelenésének időpontjára is. Azt valóban nagyon valószínűnek tartom, hogy a VI. században már nagyjából ezen a területen élhettek. Az ekkor itt nagy számban megjelenő nomád színezeti emlékek jelentős új, keleti származású népcsoportok megjelenéséről tanúskodik. A későbbi, VIII. században induló temetők már igen sok hasonlóságot mutatnak a honfoglaló magyar emlékekkel (pl. Szierlitamak), s ezeknek zömmel korábbi helyi előzményei is vannak. Ezért gondoltam óvatos formában arra, hogy a türkök kiváltotta nagy VI. századi steppei népmozgás sodorhatta végleg a magyarságot az Urál keleti oldaláról erre a területre. Ebbe az irányba mutatnak a Bolsije Tigani

temető VIII. századnál korábbra nyúló helyi párhuzamai is. (E VIII—IX. századra keltezhető temető nézetem szerint a Keleten maradt magyarság egyik nyugvóhelye.)²¹

A bírálóba ezen a ponton egy félreértés csúszott. Róna-Tas András úgy véli, hogy Németh Gyula és Czegléd Károly nyomán rájuk építve jutok el a magyarság VI. századi baskíriai megjelenésének feltevéséhez, Czegléd viszont éppen az én dolgozatomra hivatkozva gondol az 500 körüli átköltözésre Nyugat-Szibériából. Valójában azonban nem az egyik hipotézis épül a másikra, mert Czegléd Károly 1974-ben elhangzott és 1976-ban megjelent előadásában²² az én 1973-as dolgozatomra hivatkozik, egészen más vonatkozásban, mivel itt én a magyarság említett átköltözéséről egyáltalán nem írok.²³ Ismertetett elgondolásomat az 1974-ben írott könyvemben fejtettem ki először,²⁴ s értelemszerűen ekkor még én sem ismerhettem Czegléd Károly elgondolását. Dolgozatára egyébként — amelyben a *ting-lingek*, azaz *ogurok* nyugat-szibériai vándorlásáról ír — a korai török-ősmagyar kapcsolatok sokat vitatott kérdése kapcsán hivatkoztam.²⁵

II.2. Mindketten tökéletesen egyetértünk abban, hogy a bolgár—török—magyar kapcsolatok kutatásában a régészeti leletek ma már semmiképpen nem nélkülözhetők. Az újabb feltárások a korábbinál jóval pontosabbá tették e kapcsolatok kronológiáját, s nagyjából körvonalazták helyét is. Az alapvető nézetkülönbség köztünk abban rejlik, hogy Róna-Tas András szerint e kapcsolatok kezdeti szakasza valahol délen a Kaukázus előterében zajlott le, s innen a magyarok egy része és a volgai bolgárok az onogur bolgárok kubáni birodalmának felbomlását (650) követően együtt vonultak a Volga és Káma egybefolyásának vidékére, ahová a VIII. század második felében érkezhettek.²⁶ Úgy vélem, hogy a Magna Hungariában tartózkodó magyarság dél—délnyugati irányba mozdult el nagyjából 700-tól és ekkor lépett először kapcsolatba az északi irányba mozgó volgai bolgárokkal.

Nézzük előbb a kronológiát!

---

21. Vö. *Ua.*, *Bolgár—török jövevényszavaink...* 109—114.

22. Czegléd K., *Etimológia és filológia. NytudÉrt* 89 (1976) 86—87.

23. Vö. Fodor I., *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. RégFüz* II:15. (Bp. 1973) 30.

24. *Ua.*, *Verecke...* 165.

25. *Ua.*, *A magyar—bolgár—török kapcsolatok...* 10.

26. Ld.: Róna-Tas A. *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. In: Chuvash Studies*, 143.; *Ua.*, *A magyarság őstörténete. Kézirat. A Kőrösi Csoma Társaság kiadványa. (Bp. 1979) 58—62.*

Ma már nem kétséges, hogy a VIII. század közepe körül a volgai bolgárok északi hazájukba érkeztek délről, s ezt elsősorban a Bolsije Tarhani temető igazolja. A temetőt az ásatók a VIII. század második felére s a IX. sz. első felére keltezik.²⁷ De csak a leletek zömét! Arra nincs adatunk, hogy a temetőt mikor nyitották. Nem bizonyos tehát, hogy 750 előtt itt semmiképpen nem jelentek meg a bolgárok. A sírokban lelt finnugor típusú női ékszerek²³ éppen arról győznek meg bennünket, hogy a tarhani népesség nem az első bolgár csoport lehetett ezen a tájon, hiszen ők már keveredtek a helyi finnugor lakossággal. S vegyük ehhez hozzá, hogy a temetőnek csak kb. a fele van feltárva, végleges ítéletet tehát aligha mondhatunk.

A volgai bolgárok fokozatos észak felé húzódásának az utóbbi időben egyre több régészeti nyoma van, elsősorban Kujbisev környékén. Az itteni feltárt sírok leletanyaga a tarhaninál archaikusabb jellegű, joggal feltehető tehát, hogy ez a bolgár népcsoport nem gyorsan, néhány év alatt tette meg a Kubán vidék és a Volga—Káma vidék közti tetemes távolságot, hanem előbb talán eléggé hosszú ideig a mai Kujbisev környékén élhetett, feltehetően ekkor már a magyarok szomszédságában.²⁹ E szomszédság kezdetét egyre bizonyosabban a 700 körüli évtizedekben látom.

A honfoglaló magyarságnak a volgai bolgárokkal való kapcsolatát régészeti emlékműanyaguk hasonlósága is igazolja. Valóban igaz, hogy a IX. században kezdődő tankejevukai típusú temetőkben megsokasodtak a „magyar típusú” leletek. (Szemfedők, bajelhárító csüngők stb.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tarhani típusú temetőkben semmi párhuzamot nem találunk, amint ezt bírálóm véli. Azonos típusú lovastemetkezések, hasonló fegyverek, veretek, tarsolyfüggesztők, tegezfüggesztő karikák jelzik többek között a hasonlóságot. Magam arra gondoltam, hogy a tankejevukai típusú temetők már a keleten maardt magyarság egy részének beolvadását jelzik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ekkor kezdődtek volna a magyar—volgai bolgár kapcsolatok.

A jelentős művelődési hatással járó bolgár—török jövevényszavaink zöme a régészeti adatok alapján ítélve valóban a szaltovói műveltség körzetében kerülhetett nyelvünkbe a VIII—IX. században, egyszerűen azért, mert a honfoglaló magyarság kultúrájában — főként gazdálkodá-

27. *Gening V. F., Halikov, A. H., Rannie bolgari na Volge.* (Moszkva 1964) 65. 28. Uo. XVI. t. 18—19.

29. *Vö. Fođor I., A magyar—bolgár—török kapcsolatok....* 16. A volgai bolgárok 730—740-nél korábbi északi vándorlásáról tanúskodik a szaltovói típusú balták itteni elterjedése is: *Ua., ComArchHung* 1981, 158. 8. j.

sában — a szaltovói hagyományok egyenesvonalú fejlődését szemlélhetjük. Továbbá a steppe és ligetes steppe vidékén ezt megelőzően sehová másutt nem vagyunk tanúi a megtelepedő életforma ilyen erősségű meghonosodásának a nomád népek körében. Bolgár—török jövevényszavaink éppen ezt az átmeneti életmódot tükrözik. Ha feltevésem elfogadható, hogy a kabarok a 830-as években csatlakoztak, s ekkor a kazár—magyar kapcsolatok — legalábbis egy időre — meglazultak, ez még egyáltalán nem jelentette a bolgár—törökséggel való kapcsolat végét, hiszen csoportjaikat ma már a Dontól egészen az Al-Dunáig ki tudjuk régészetiileg is mutatni.³⁰ S ne feledjük, hogy a csatlakozott népelemek közt is ők lehettek túlsúlyban. A bolgár—török nyelvi hatás tehát még a honfoglalás után sem szűnt meg, ezért semmiképp nem látok lényeges ellentmondást abban, hogy e kapcsolatok kezdetét a 700 körüli időszakra tesszük, hiszen így tetemes idő állott rendelkezésre e szavak átvételére.

A korábbi Kaukázus környéki bolgár—török—magyar kapcsolatok feltevését a régész nem tudja követni. Egyelőre ugyanis a VIII. századnál korábbi, kétségtelenül bolgárnak tartható leletet nem ismerünk. S mivel a magyar emlékanyaggal is közel hasonló a helyzet, olyan ingtag feltevések láncolatát kellene kiépíteni, amelynek alig lenne tudományos megbízhatósága. Nem beszélve arról, hogy hosszabb Kaukázus környéki tartózkodásának maradandó nyomot kellett volna hagynia nyelvünkben. Gyér számú alán kölcsönszavunk — amelyek zöme kereskedelmi kapcsolatok útján is származhatott — semmiképp nem bizonyoság erre. Ráadásul a magyarság műveltségében sem mutatkozik olyan erős alán hatás, amely a fenti elképzelést támogatná. (A bolgárok emlékanyaga viszont rendkívül sok alán elemet tartalmaz, amelyből talán legszembevetőbb a szinte teljesen alán jellegű kerámia.³¹ Honfoglalóinknál ennek nyoma sincs.)

A székelyek és tárkányok csatlakozásának általam felvetett ötletéről fentebb már szoltam, a további vizsgálatok döntik majd el, hogy van-e létjogosultságuk. Hálás köszönettel veszem Róna-Tas András kiigazítását a Tárkány—Tárján kérdésben.

II.3. Bírálóm meglehetősen nagy helyet szentel a *szemfedők* kérdésének, amellyel ugyan nem foglalkozom részletesen jelen értekezésemben, de idevágó korábbi következtetéseimet egy nem lényegtelen időren-

---

30. Vö. *Ua.*, Bolgár—török jövevényszavaink... 80.; *Arheologija SzSzsZr.* Sztepi Evrazii v epohu srednevekovja. Szerk. Sz. A. Pletneva. (Moszkva 1981) 152.

31. Vö. *Kazakov, E. P.*, O bolgáro—szaltovszkom komponente v pogrebalnih inventarjah rannej Volzsszkoj Bolgarii. In: *Pliszka — Preszlav 2.* (Szófia 1981) 127—130.; *Fodor I.*, Bolgár—török jövevényszavaink. 82—97.

di kérdésben segítségül hívom. Úgy vélem, hogy a szemfedők használatának szokása a VI. század körül alakul ki az Urál—Káma vidékén, s mivel ez a halottas szokás megfigyelhető a honfoglaló magyarságnál is, a VI. században a magyarságnak még valahol az Urál környékén kellett élnie.³² Róna-Tas András véleménye ezzel szemben az, hogy az ezüst és arany szemfedők kialakulása nem tehető a VIII. századnál előbbre.

Amint az a magyar szakirodalomból is ismeretes, a szemfedők a VI—VIII. századi későlomovátovói műveltségben jelennek meg, annak nyevolinói szakaszán, majd a VIII. századtól előfordulnak a baskiriai szterlitamaki s a volgai bolgár tankejevukai, újabban pedig feltehetően keleti magyarnak tartható Bolsije Tigani³³ temetőben. Az Uráltól keletre Barszov Gorodok szintén VIII. században induló ősi obi ugor temetőjében leltek szemfedőket.

Valóban rendkívül nehéz a többnyire hiányosan feltárt és sokszor még hiányosabban közölt temetőkben pontosan keltezni azokat a sírokat, ahonnan szemfedők kerültek elő. Ehhez teljesen közölt síregyüttesek kellennének, nem pedig típusablák, ahogyan a Káma vidéki anyagot általában közölni szokták. Másrészt az ásatók gyakran túlságosan tág időhatárokat vonnak e temetők köré, pl.: VI—IX., VII—XI. sz. Szerencsére azonban van üdítő kivétel is. V. G. Genning az általa feltárt *demjonkai* temetőnek a térképét is közeli, s a temető sírsorait külön-külön is megkísérelti keltezni, tehát rekonstruálni a temető betelepítésének folyamatát. Arra a következtetésre jut, hogy (a szintén nem teljesen feltárt) *demjonkai* temető egy korábbi déli és egy későbbi, északi csoportra különíthető. A korai csoportot a VI. századra, VIII. század elejére, a későit a VIII. sz. második felére, IX. sz. első felére keltezi.³⁴ Ebben a temetőben három sírban leltek szemfedőt, ebből kettő a korai temetőrészben található.³⁵ Bizonyára nem lenne fontos tanulság nélküli a többi szemfedős sír hasonlóan alapos időrendi vizsgálata sem, ezt azonban a szakirodalom alapján aligha lehetne mértékadóan elvégezni. Az azonban a *demjonkai* temető példája nyomán is világos, hogy a Káma vidéki szemfedők nem a VIII. században jelentek meg, hanem már a VI—VII. században.

32. *Ua.*, Verecke... 170.

33. *Chalikova E. A., Chalikov, A. H.*, Altungarn an der Kama und Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.) *RégFüz* II:21. (Bp. 1981) V. t. 1.; VII. t. 1—3.; X. t. 2.; XIII. B. t. 3.; XVI. t. 4.; XIX. t. 12.; XX. t. 12.; XX. t. 2.; XXIII. t. 1.; XXVIII. t. 3a—b. (A 16. és 24. sírban az ezüstlemezeken a selyemből készült szemfedő maradványait is megfigyelték. *Uo.* 26., 35.)

34. *Gening, V. F.*, Demenkovszkij mogilnik — pamjatnik Lomovatovszkoj kulturi. *VAU*, 6. (Szverdlovszk 1964) 122.

35. *Uo.* 119. (26. és 48a. sír.)

Az sem állítható nyugodt lelkiismerettel, hogy a szemfedők a kámai lakosságnál jelentek meg előbb, s az obi ugorok őseinél később. Igaz, a Barszov Gorodok-i temetőt nem keltezhettük a VIII. század elé, de figyelembe kell venni, hogy F. Martin múlt századi feltárása óta ilyen jól megfigyelt és közölt hasonló korú obi-ugor temetőt nem ismerünk. S még egy szempontot nem hagyhatunk figyelmen kívül. Korábban V. N. Csernyecov és V. I. Mosinszkaja, majd nyomukban mások is arra a feltevésre jutottak, hogy a lomovátovói műveltség déli, Szilva folyó menti csoportját valamilyen ugor népcsoport hagyta ránk, akik később belolvadtak a zürjénekbe.³⁶ Ha ez beigazolódik (s e feltevés mai ismereteink alapján, sem zárható ki), akkor a Káma vidéki szemfedőkhöz is köztük lehet az ugoroknak. Természetesen ezzel nem azt szeretném sugallni, hogy a szemfedők használatának szokása az ugor egység korába nyúlik vissza, mert ezt semmiféle adat nem támogatja. Az azonban kétségtelen, hogy az obi ugorok néprajzi anyagból is jól ismert szemfedők rendkívül ősi hagyományokat folytatnak.

Nehezen tudom követni Róna-Tas András feltevését a szemfedők jelenésével kapcsolatban is. Magam úgy vélem — jónéhány kutatóhoz hasonlóan —, hogy az egész arcot vagy csak a szemet és száját fedő, rombusz alakú kivágással rendelkező szemfedők funkciója ugyanaz lehetett, mint a zegyszerű szem- és szájlemezeké. E szokás régészetiileg is igazolhatóan abban állott, hogy a halott arcát textillel, vagy bőrrrel lefedték, majd ezen ezüst- vagy aranylemezekkel jelölték a szemek és a száj helyet. Ha viszont az arcot vékony ezüstlemezzel fedték le, a szem és a száj helyét csak kivágással jelölhették. Ugyanez volt a helyzet a nagyobb szem- és szájlemezek esetén is. A szemek és a száj tehát egyik esetben sem maradt fedetlenül. (A textil vagy bőr szemfedők nem azért kerültek az arcra, hogy a fémálarc ne sértse fel az elhunyt arcát, hiszen ezek a lemezek rendkívül vékonyak, hártyaszerűek.)

A szemfedők jelentésének rendkívül bonyolult hitvilági jelentésébe (pontosabban: feltehető jelentésébe) nem szeretnék ehelyütt belebonyolódni. Csernyecov alapvetése óta nem sikerült megcáfolni azt a feltevést, hogy a szemfedő a fejben lakó és a halál után is ottmaradó árnyéklélekkel

36. Csernyecov, V. N., Mosinszkaja, V. I., V poizkah drevnej rodini ugorszkih narodov. In: Po szledam drevnih kultur. Ot Volgi do Tihogo Okeana. (Moszkva 1954) 189, ld. még: Fodor I., Vázlatok... 72. 88. 177. jegyzetben idézett irodalom, továbbá: Halikov, A. H., O sztrukturę arheologicseskikh kultur vosztočno-evropejszkikh finno-ugroy v I tiszjacseletii, n. e. CQuintIFU, VIII. (Turku 1981) 358—359. E nézet bírálatához ld. Goldina R. D. O nekotorih oszobennosztjah pogrebalnogo obrjada finno-ugorszkikh kultur epohi szrednevekovja Verhnego Prikamja. In: Voproszi finno-ugrovedenija. (Sziktivkar 1979) 65.; Fodor I., ArchÉrt (1981) 104.

lehetett kapcsolatban.³⁷ A fej különleges kezelése a halál után elsősorban nyilván azt a célt szolgálhatta, hogy a halott lelke nyugodjék meg sírbéli világában, s ne járjon vissza az élőket háborgatni. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy éppen a túlvilág gonosz erőitől védték az álarcok és a szemfedők a halott árnyéklelkét. Csernyecov írja, hogy az elhunyt tisztelete és a tőle való félelem annyira egymásba mosódnak a halotti szertartásban, hogy szétválasztásuk szinte lehetetlen.³⁸ Valószínűleg a szemfedők jelentésére, szerepére is ez a megállapítás érvényes. Mindenesetre azoknál az Urál vidéki népeknél, ahol e szemfedők elterjedtek, igazolni lehet az árnyéklelek hitét. Nálunk nemrég Dienes István mutatta ki a honfoglalók hitvilágában.³⁹

A két- illetve háromfajta szemfedő azonos jelentésére utal, hogy egyazon közösségnél, sőt ugyanabban a temetőben is többfajta változatuk fordul elő. A tankajevkai temetőben az álarcok mellett ezüstszemű szemfedő is előfordult,⁴⁰ nemrég a honfoglalóknál kivágott arany szem- és szájlemez került elő a rakamazi temetőben.⁴¹

Teljesen egyetértek Róna-Tas Andrással abban, hogy az ezüst szemfedők Urál—Káma vidéki elterjedése, és a nagyjából ugyanakkor e vidékre áramló nagytömegű ún. „keleti ezüst” közt kapcsolatot tételezhetünk fel. Nyilvánvalóan ekkor teljesebben ki az ezüstkultusz, az ezüstedények kultikus tisztelete, amelynek a obi-ugor hősénekekben is nyomára akadunk. Arra azonban nincs semmiféle adatunk, hogy a szemfedők is az ezüstökkel együtt érkeztek volna Irán felől. Későszarmata környezetben ugyan a Pontus vidékén ismeretesek a kivágott nyílással rendelkező szem- és szájlemezek, ezek közül azonban a legkésőbbiek sem tehetők a III. századnál későbbi időre, tehát a pontusi és kámai emlékek között jó 300 év különbség van.⁴²

A szemfedőkkel kapcsolatos csuvas irodalmi példát nem érzem túlságosan találónak, hiszen a halott arcának lepellel való letakarása szinte az egész világon megfigyelhető. Talán közelebbi a közelmúltban Hoppál

37. Csernyecov, V. N., Predsztavlenie o duse u obszkih ugrov. TIE, 51. (Moszkva 1959) 119—129. Ld. még: Pelih, G. I., Proiszhoszenie szelkupov. (Tomszk 1972) 116., 265.

38. Csernyecov, V. N., i. m. 122.

39. Dienes I., A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: Régészeti barangolások Magyarországon. (Bp. 1973) 170—233.

40. Kazakov, E. P., Pogrebalnij inventar Tankeevszkogo mogilnika. In: Arheologija i etnografija Tatarii, I. (Kazány 1971) 123.

41. Dienes I., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. Szerk. Hajdú P. (Bp. 1975) 23. kép.

Mihály által közölt magyar néprajzi adat, amikor a halotti arclepelre a szemek helyére pénzdarabot helyeznek.⁴³

Végezetül újólaj szeretném mindkét bírálómnak megköszönni rendkívül lelkiismeretes, számomra nagyon sok tanulsággal járó véleményüket. Ertekezésem számos olyan pontjára mutatnak rá, amelynek jelenlegi kidolgozottsága nem megfelelő, vagy ahol véleményem még nem eléggé letisztult. Több helyen pedig nyilvánvaló félreértésre, hibás adatra hívták fel a figyelmemet. Segítőkész útmutatásaikat még hosszú ideig hasznosíthatom majd további munkámban.

42. Vö. Fodor I., K voproszu pogrebalmom obrjade drevnih vengrov. In: Problemi arheologii i drevnej isztorii ugrov. Szerk. A. P. Szmírnov, V. N. Csernyevcov, I. F. Erdeli. (Moszkva 1972) 171—172., irodalommal. — Legutóbb Veres Péter kétségbe vonta, hogy a szóban forgó szemfedőknek népi jelleget tulajdoníthatunk, mivel a szemfedők különböző formái a Föld majd minden népénél fellelhetők. Ld.: Veres P., Az obi-ugorok halottas szokásai. Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 10. (Bp. 1982) 116. Észrevétele valóban megfontolandó, de csak abban az esetben, ha figyelmen kívül hagyjuk e szemfedők formáit, időrendjét és területi előfordulását. Az általa említett indiai szokásról például Lachin Roy, az Új-delhi Nemzeti Múzeum igazgatója 1973. október 9-én, budapesti látogatásakor elmondotta, hogy Indiában a halott szemre és szájára falevelet helyeznek a hamvasztás előtt. E szokást nyilvánvalóan nem lehet például a honfoglaló magyarokéval azonosnak tekinteni még akkor sem, ha hitvilági hátterük hasonló. Nézetem szerint ugyanis a rendkívül széles körben elterjedt kulturális jelenségek is lehetnek egyes népeknél, vagy népcsoportoknál specifikus megnyilvánulási formái, amelyeknek népi (etnikus) jelleget tulajdoníthatunk. Ezeket az egyedi jellegzetességeket azonban a lehető legnagyobb pontossággal kell körvonaloznunk. Ennek az elvnek az érvényesítése különösen fontos a régészeti kutatásban, hiszen ily módon bizonyos esetekben közelebb juthatunk a régészeti emléktárhelyek etnikai hátterének felfedéséhez. Esetünkben az indiai, obi-ugor, honfoglaló magyar, mükénei és későközépkori nomád szemfedők és álarcok jellegének, idejének és területi elterjedésének egybevetését nem tartom szerencsésnek, jóllehet az ilyenfajta összehasonlító néprajzi vizsgálatok más szempontból igen fontosak. Az elmondottak értelmében továbbra is fenntartom korábbi véleményemet, hogy a honfoglalóinknál megfigyelt halotti szemfedő a Kárpát-medencében magyar etnikai sajátosságként értékelhető, s származásában az Úral vidéki VI—X. századi szemfedőkkel rokonítható. (Vö. FolArch 24/1973. 159—176.) — A G. I. Pelih által említett szölkúp néprajzi, valamint későközépkori és újkori régészeti párhuzamok (i. m. 78—80., 115—117., 180., 265., 280.) sem mossák le a fenti típusú szemfedők etnikus jellegét, mivel itt jóval későbbi jelenségekről van szó, ráadásul feltehető, hogy a szölkúpoknál ez a szemfedőtípus obi-ugor hatásra terjedt el, mivel a korábbi Tomszk környéki temetőkből eddig tudomásom szerint nem találtak hasonlókat. (Vö. pl. Csindina, L. A., Mogilnik Relka Szrednej Obi. Tomszk 1977.) — Ismereteim szerint egyedülálló az az ezüst halotti maszk, amelyet a nyugat-kazahsztáni Cselkar-tó melletti XI—XII. századi későnomád lovassírban leltek, hiszen eddig a későnomád sírokból csupán vasmaszkokat ismerünk. (E leletre már korábbi dolgozatomban is utaltam: FolArch 24/1973, 173—174., 74., j.) További vizsgálatokat igényel, hogy itt esetleg számolhatunk-e a kámai és volgai bolgár ezüst halotti maszkok hatásával. Ennek ellentmondani látszik, hogy a cselkari maszk más alak (a szemek helyén kerek lyuk van, a száj helyén nincs kivágás), s jelentős az időbeli eltérés is.
43. Balázs L., Hoppál M., DMÉ 1975, 512 — A halott szemének pénzzel való lezárásáról összefoglalóan ld. K. Kovács L., A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár 1944) 49—50., 54—60. (A könyv megírása óta előkerült régészeti leletek tanúsága alapján e szokás a magyarságnál aligha lehet szláv eredetű.)